

MÜŞKİL VE MÜTEŞÂBİH HADİSLERİ YORUMLAMA İLKELERİ: İBN FÛREK ÖRNEĞİ*

Abdurrahman ECE**

Öz

Yüce Allah, Kur'an-ı Kerim'de kendisi için, "O'nun misli/benzeri hiçbir şey yoktur" (Şûrâ, 42/11) "Hiçbir şey O'na denk ve benzer değildir" (İhlâs, 112/4) buyurduğu için ilk dönemden beri haberî sıfatlara dair müşkil ve müteşâbih rivayetler, âlimlerin zihnini meşgul etmiştir. Onlar nezdinde anlaşılması en zor rivayetlerin bunlar olduğu söylenebilir.

Bu rivayetlerin nasıl anlaşılması gerektiği, aynı zamanda Ehl-i Sünnet ile Ehl-i Bid'at'ın ihtilafa düştüğü önemli konulardan birisidir. Ehl-i Sünnet âlimlerine göre Ehl-i Bid'at, bu rivayetleri ya hepten reddetmiş ya da hakiki manalar vermek suretiyle Allah hakkında teşbih ve tecsîme düşmüştür. İki yaklaşımı da yanlış gören Ehl-i Sünnet âlimleri de bu rivayetlere iki şekilde yaklaşmıştır. Bir kısmı rivayetlerin te'vil edilmesine karşı çıkıp onları olduğu gibi kabul ederken, diğer kısmı Allah'ın zat ve sıfatlarına yakışır yorumlar getirmeyi uygun görmüştür. Dördüncü asrın önemli âlimlerinden biri olan İbn Fûrek, ikinci görüşün daha isabetli olduğuna inanmış ve "Müşkilü'l-Hadîs ve Beyânüh" adlı eserini bu anlayışla kaleme almıştır. O, eserinde anlaşılmasını zor birçok müşkil ve müteşâbih hadisi, Kur'an'ı Kerim'in muhkem ayetleri doğrultusunda te'vil ederek, teşbih ve tecsîm inancının önüne geçmeye çalışmıştır.

Bu çalışmada İbn Fûrek'in, hayatı ve eseri hakkında bilgi verildikten sonra, onun müşkil ve müteşâbih rivayetleri yorumlama ilkeleri tespit edilmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: İbn Fûrek, Müşkil, Müteşâbih, İlkeler, Hadisler.

PRINCIPLES OF INTERPRETATION OF THE MUSHKIL AND MUTASHABIH HADITHS (IBN FÛREK EXAMPLE)

Abstract

In the Qur'an, Allah for himself, "There is nothing like the duplicate of Him" "Nothing is equal to and not equal to Him", so narrations about the attributes of Allah, the scholars have always kept the mind busy. Hadiths that are most difficult to understand in this respect are mushkil and mutashabih.

The Ahl-i bid'ah rejected these narrations either altogether, some of them giving them real meaning have fallen into the mistake of accepting Allah as man and body. The scholars of the Ahl as-sunnah are divided into two parts. While some opposed to these narrations being accepted as such, others have tried to explain their meanings and made efforts in this direction. In this context, a scholar signing

Makale gönderim tarihi: 09.12.2017, kabul tarihi: 06.04.2018

Doi: 10.26791/sarkiat.364154

* Bu makale 14-17 Eylül 2017 tarihleri arasında düzenlenen Şarkiyat ICSS'17 Uluslararası Sosyal Bilimler Kongresi'nde özet olarak sunulmuş olan tebliğin genişletilmiş halidir.

** Dr. Öğr. Üyesi, Siirt Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, e-mail: arahman1977@hotmail.com.

important works is Ibn Fûrek who lived in the fourth century. Many mushkil and mutashabih hadiths, which are difficult to understand in the book of Ibn Fûrek *Müşkilü'l-Hadîs ve Beyânüh*, have tried to prevent the belief in teşbih and teccim by interpreting it in the direction of the verses of the muhkem of Qur'an.

In this study, after having been informed about Ibn Fûrek's life and work, it has been tried to determine the principles that he revealed in his interpretations of mushkil and mutashabih narrations.

Keywords: İbn Fûrek, Mushkil, Mutashabih, Principles, Hadiths.

Giriş

Resûlullah'ın vefatından sonra Kur'an ve Sünnet'i doğru anlamak için bütün Müslümanlar bir çaba ve gayret içine girdiler. Ayet ve hadisleri doğru anlayıp yaşama ve sonraki nesillere aktarma konusunda adeta bir yarış halindeydiler. Onların bu çabaları, birçok meselede farklı fikirlerin ortaya çıkmasını beraberinde getirdi. Farklı fikirlerin nedeni bilgi seviyelerinin ve amaçlarının farklılığından kaynaklandığı gibi ayet ve hadislerin muhkem, müteşâbih ve mücmel olması gibi durumlardan da kaynaklanıyordu.

Farklı fikirlere konu olan bir alan da İslam'ın esası kabul edilen ulûhiyet alanıdır. Bu alanda çalışanların amacı Allah'ı doğru tanıyıp doğru inanmak, yani sahîh bir i'tikâda sahip olmak olsa da Mu'attıla¹, Müşebbihe², Mücessime³ gibi görüşleri İslam'a muhalif bazı fırkalar da ortaya çıkmıştır. Ehl-i Sünnet âlimleri, onlardaki batıl inançların nasları yanlış anlamaktan kaynaklandığını düşünmüş, bu nedenle ilgili ayet ve hadislerin doğru anlaşılması için çözüm arayışına girmişlerdir.

Bu arayışta, ilk dönemden itibaren âlimlerin haberî sıfatlarla⁴ ilgili rivayetleri anlama konusunda iki yol izlediklerini söyleyebiliriz. Bu rivayetleri olduğu gibi kabul edip teville karşı çıkanlar, bir de açıklamayı, tevil etmeyi etmeği tercih edip bu yönde çaba sarf edenler.⁵ Dördüncü asırda yaşamış olan İbn Fûrek, ikinci grubun yolunu daha isabetli görenlerden biridir. Tüm Ehl-i Hadis âlimleri gibi o da isnadı güvenilir olan haber-i vâhidleri inanç konularında da delil kabul

¹ Mu'attilâ: Allah'ın zâtını sıfatlarından tecrit edenlere verilen isim, Geniş bilgi için bkz. Mustafa Sinanoğlu, "Muattıla", *DİA*, İstanbul 2005, XXX, 330 vd.

² Müşebbihe: Allah'ı yaratıklara veya yaratıkları Allah'a benzetme sonucunu doğuran inançları benimsemiş gruplara verilen ad, Geniş bilgi için bkz. Yusuf Şevki Yavuz, "Müşebbihe", *DİA*, İstanbul 2006, XXXII, 156 vd.

³ Mücessime: Allah'ı cisim olarak düşünenleri veya O'na cismanî özellikler nisbet edenleri ifade eden bir terim, Geniş bilgi için bkz. İlyas Üzüm, "Mücessime", *DİA*, İstanbul 2006, XXXI, 449 vd.

⁴ Haberî sıfatlarla ilgili yapılmış bazı çalışmalar için bkz. Yurdagür, Metin, "Haberî Sıfatları Anlamada Metod", *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1983, sayı: 1, s. 249-264; Aydın, Ömer, "Haberî Sıfatları Anlama Yolları", *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1999, sayı: 1, s. 133-158; Agitoğlu, Nurullah, "Bir Hadîsçi Olarak Suyutî'nin Bazı Haberî Sıfatlara Yaklaşımı, et-Tevşîh Adlı Eseri Bağlamında", *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2014, cilt: XIX, sayı: 2, s. 103-123; Uzundağ, Mehmet Sait, "XIX. Asır Hindistan Hadis Alimi Sıddîk Hasan Han'ın (ö.1307/1890) Allah'ın Haberî Sıfatları ile İlgili Görüşleri", *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2014, cilt: XIX, sayı: 1, s. 125-145.

⁵ İbnü'l-Cevzî, *Def'u Şübehi't-Teşbih*, Dârü'l-İmâm en-Nevevî, Ürdün 1413/1992, s. 144; İbn Fûrek, *Müşkilü'l-Hadîs*, thk. Mûsâ Muhammed Alî, 'Âlemü'l-Kütüb, Beyrut, 1985/1405, s. 497.

etmiştir.⁶ Bu anlayıştan hareketle o, anlaşılması zor birçok müşkil⁷ ve müteşâbih⁸ hadisi, Kur'an'ı Kerim'in muhkem⁹ ayetleri doğrultusunda te'vîl¹⁰ etmeye çalışmıştır. Bunu yaparak Allah hakkında teşbih ve tescîm inancına düşmenin önüne geçmeye çalışmıştır.

İbn Fûrek (ö. 406/1015), müşkil ve müteşâbih haberlerin yorumlanmasına karşı çıkanlar için şöyle demektedir: “Hz. Peygamber, bize faydalı şeyler anlatmak için aklın kavrayacağı kelimelerle, o gün için tedavülde olan Arapça dilinin lafızlarıyla hitap etmiştir. Onun hitaplarının faydadan hali olmaları ya da aklın kavrayamayacağı ifadeler olması imkânsızdır. Dolayısıyla onun hitaplarının mutlaka doğru manaları vardır. ‘Doğru manaları vardır ancak biz onları anlayamayız’ demek, onun konuştuğu dilin anlamsız veya anlaşılmaz bir dil olduğunu söylemek anlamına gelir ki bu hakikate muhaliftir ve ona yakışmaz.”¹¹ Onun müşkil hadisleri yorumlamada takip ettiği yöntemin ve uyguladığı ilkelerin bilinmesi, birçok hadisin doğru anlaşılmasına ve günümüzde de var olan yanlış i'tikatların önüne geçmeye katkı sağlayacağı kanaatindeyiz.

İbn Fûrek'in müşkil hadisleri yorumlama ilkelerine geçmeden önce yaşadığı dönem ile hayatı ve bu konuda yazdığı eseri hakkında kısa bir bilginin verilmesinin yararlı olacağı kanaatindeyiz.

1. Yaşadığı Dönem

İbn Fûrek'in yaşadığı hicri dördüncü asır, Abbasilerin siyasi otoritelerini kaybederek dağılıp gruplara bölündüğü bir dönemdir. İslam devletleri birçok beyliklere bölünmüş, buna ilaveten siyasî çalkantılar olmuş ve Müslümanlar eski güçlerini kaybetmişlerdir.¹²

Bu dönemde ilmî ve fikrî çalışmalar canlılığını korumuştur. İlmî ve fikrî hürriyete saygı gösterdikleri anlaşılan dönemin yöneticileri, ilmî faaliyetler için her türlü desteği sağlamışlardır. Öyle ki dönemin önde gelen âlimlerinden Bakıllânî (ö. 403/1013), Kadı Abdülcebbâr (ö. 415/1025) ve İbn Fûrek gibileri yöneticilerin destek ve davetleriyle ilmî çalışmalar yürütmüşlerdir. Farklı fikir ve düşüncedeki âlimlerin, ilmî sahada görüşlerini serbestçe savunmaları sayesinde bu dönemde

⁶ Ahmet Yücel, *Hadis Tarihi*, s. 74; İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ İsmâ'il b. Kesîr, *el-Bâ'isü'l-Hasîs*, Müessesetü'l-kütübi's-sekâfiyye, Beyrut 1408, s. 32.

⁷ Müşkilü'l-Hadîs: Güvenilir iki hadis arasında görünürde zıtlık bulunması anlamındaki terim, Geniş bilgi için bkz. Ayhan Tekineş, “Muhtelifü'l-Hadîs”, *DİA*, İstanbul 2006, XXXI, 74 vd.

⁸ Müteşâbih: Mâna yönünden birden fazla ihtimal taşıdığı için anlaşılmasında güçlük bulunan lafız veya ifade, Geniş bilgi için bkz. Yusuf Şevki Yavuz, “Müteşâbih”, *DİA*, İstanbul 2005, XXXII, 204 vd.

⁹ Muhkem: Başka bir ihtimal taşımayan açık mânalı âyet ve hadislerle fıkıh usulünde açıklık bakımından en üst düzeydeki lafız türü için kullanılan bir terim. Bkz. Tuncay Başoğlu, “Muhkem”, *DİA*, XXXI, 42 vd.

¹⁰ Te'vîl: Naslarda yer alan bir lafza taşıdığı muhtemel mânalardan birini tercih edip yüklemek anlamında terim. Bkz. Yusuf Şevki Yavuz, “Te'vîl”, *DİA*, İstanbul 2012, XLI, 27.

¹¹ İbn Fûrek, *Müşkilü'l-Hadîs*, s. 496.

¹² İbn Kesir, Ebû'l-Fidâ İmâmdüddin İsmâ'il b. Ömer, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, Mektebetü'l-meârif,

Beyrut, 1981, XI, 189, 190-197.

birçok âlim yetişmiştir.¹³ Dönem, böylece birçok farklı fikir ve düşüncenin birbiriyle adeta yarıştığı bir zaman dilimi olmuştur.

Fırkalar bağlamında baktığımızda, Kerrâmiyye fırkasının Hicri III. asrın sonlarından itibaren en güçlü dönemlerini yaşadığı görülmektedir. Allah'a cismânî nitelikler izafe eden Mücessime fırkası içinde değerlendirilen bu aşırı grup¹⁴ zamanla Nîsâbûr şehri¹⁵ ve çevresinde yayılarak bölgede en güçlü fırka haline gelmiştir. İbn Mahmeşâz zamanında Nîsâbûr'daki Kerrâmîler'in sayısının 20.000'e ulaştığı dikkate alındığında durum daha iyi anlaşılmaktadır.

İbn Fûrek'in yaşadığı dönemde Nîsâbûr şehri, "Allah için cisim denebileceğini" iddia eden Kerrâmiyye'nin en güçlü olduğu merkezlerden biridir. Kerrâmiyye ile Ehl-i Sünnet âlimleri arasında Gazneli Mahmud'un (ö. 421/1030) huzurunda birçok münazara düzenlenmiştir. İbn Fûrek aynı zamanda bu önemli münazaralara katılan âlimlerden biridir.¹⁶

2. İbn Fûrek, Ebû Bekir Muhammed b. el-Hasan b. Fûrek el-Ensârî el-İsfahânî

Tam adı Ebû Bekir Muhammed b. el-Hasan b. Fûrek el-Ensârî el-İsfahânî olan İbn Fûrek, Müslümanların yetiştirdiği önemli âlimlerden biridir. Hicrî 330 yılı civarında İsfahân'da doğduğu tahmin edilen İbn Fûrek, önce Bağdat'a yerleşmiş daha sonra Rey'e göçmüştür. İlk ilim tahsiline doğduğu yerde başlamış, fıkıh, usûl, kelâm, hadis, tefsir ve tasavvuf alanlarında kendini yetiştirmiştir.

İbn Hallikân (ö. 681/1282), onun bir mütekellim, usûlcü, nahiv edebiyatçısı ve aynı zamanda iyi bir vâiz olduğunu ifade etmiş, arkasında yüze yakın eser bıraktığını zikretmiştir.¹⁷ O, hadis ilmini de öğrenmeye ağırlık vermiş, İbn Hurrezâd el-Ahvâzî (ابن خُرَزَادِ الْأَهْوَازِي)'den hadis dersleri almıştır. Ebû Dâvud et-Teyâlisî'nin (ö. 204/819) *Müsned*'ini Abdullah b. Cafer b. Ahmed b. Fâris'ten rivayet etmiştir. Ondan da Hâfız Ebû Bekir Ahmed b. el-Hüseyin el-Beyhakî, Ebû'l-Kâsım el-Kuşeyrî, Ebû Bekir Ahmed b. Alî b. Halef eş-Şirâzî ve başkaları hadis rivayet etmişlerdir. Zehebî (ö. 748/1347), Hâkim en-Nîsâbûrî (ö. 405/1015)'nin de ondan bir hadis rivayet ettiğini zikretmiştir.

Kaynaklarda İbn Fûrek'in, salih bir kişi olduğu ve Ehl-i Bid'at'e karşı Ehl-i Sünnet i'tikâdını başarıyla savunduğu ifade edilmektedir.¹⁸ Bid'at ehli'ne karşı ilmî mücadele vermek için Rey'den ayrılarak Nîsâbûr'a yerleşen İbn Fûrek, burada birçok usûlî-kişâm talebesi yetiştirmiştir. Dönemin yöneticilerinden el-Hasan b. Muhammed b. İbrâhîm, Nîsâbûr'da ona bir ev ile bir medrese tahsis ederek ilim okutmasına destek olmuştur. Bir ara Gazne şehrine davet edilen İbn Fûrek, burada ilmî münazaralarda bulunmuştur. Dönüş yolunda iddiaya göre

¹³ Ali Can, "İbn Fûrek'in Tefsir Metodu", Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sayı: 40, Erzurum 2013, s. 189-190.

¹⁴ İlyas Üzüm, "Mücessime", *DİA*, XXXI, 449.

¹⁵ İran'da tarihi bir şehir olan Nîsâbûr, ilk islamî devirde Ortadoğu'da Horasan bölgesindeki dört büyük şehrin en önemlisiydi (diğerleri Merv, Herat ve Belh). Nîşâbur (نیشابور), Arapça (نيسابور) Neysâbûr ve Nîsâbûr diye de telaffuz edilmektedir. Bkz. Osman Gazi Özgüdenli, "Nîşâbur", *DİA*, İstanbul 2007, XXXIII, 149.

¹⁶ Sönmez Kutlu, "Kerrâmiyye", *DİA*, İstanbul 1997, XXV, 294.

¹⁷ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, thk. İhsân Abbâs, Beyrut, 1994, (I-VII), IV, 272, no:610.

¹⁸ Yusuf Şevki Yavuz, "İbn Fûrek", *DİA*, İstanbul 1999, XIX, 495.

Kerrâmiyye fırkası mensuplarınca zehirlenmiş ve hicrî 406'da vefat etmiştir. Naaşı, Nîsâbûr'a getirilip Hîre'de defnedilmiştir.¹⁹

İbn Fûrek'in Sultan Mahmûd Sebuktekîn (ö. 421/1030) tarafından "Hz. Peygamber Allah'ın Resulüdür fakat vefat ettiği gün risâleti de bitmiştir. Dolayısıyla günümüzde o, artık Allah'ın Resûlü değildir" dediği için öldürüldüğü²⁰ iddia edilmişse de bu iddia makul görülmemektedir. Kanaatimizce İbn Fûrek, Kerrâmiyye fırkasının batıl inançlarıyla çetin bir mücadele verdiği için onlardan bazıları, onu Sultan'a şikâyet edip onu bir iftiraya kurban etmek istemiş ve bu sebeple böyle bir iftirada bulunmuştur. Sultan hakikati öğrenince, Kerrâmiyye fırkası umduğunu bulamamış ve Gazne dönüşü İbn Fûrek'i zehirleyerek öldürmüşlerdir.²¹

İbn Fûrek'in yaptığı ilmî çalışmalarda devlet yönetiminin ilim ehline sağladığı imkânlar da etkili olmuştur. O dönemde değişik fırkalar ve Ehl-i Sünnet itikadını savunan âlimler arasında çetin ilmî münazaralar gerçekleşmiştir. İbn Fûrek'in savunmacı bir yaklaşımla yazdığı *Müşkilü'l-Hadîs ve Beyânüh* adlı eserinin bu ilmî münazaraların neticelerinden biri olduğu kanaatindeyiz.

2.1. İlmî Kişiliği ve Eserleri

İbn Fûrek'in yaşadığı dönemde Basra ile Bağdat şehirleri, fıkıh, tefsir, hadis ve tasavvuf gibi ilmî alanlarda söz sahibi olan önemli âlimlerin yaşadığı yerler arasındadır. İbn Fûrek, bu iki şehirde ikamet ettiği sırada buralardaki âlimlerden ders almıştır. Daha önce ifade edildiği üzere o, Tayâlisî'nin (ö. 204/819) *Müsned*'ini Abdullah b. Cafer el-İsfahânî'den semâ' yoluyla almış, Eş'arî mezhebini Ebû'l-Hasan el-Bâhilî'den öğrenmiştir.

Aynı zamanda Şâfiî mezhebinin fakihlerinden biri sayılan İbn Fûrek, fıkıhta imam, fıkıh usulünde âlim, kelâmda derin bilgi sahibi, nahivde uzman, ahlakta ârif ve vaazda mahir biri kabul edilmiştir. Kaynaklarda onun, usûl, tefsir ve diğer alanlarla ilgili yazdığı yüze yakın eserinin olduğu zikredilmiştir.²² Ne yazık ki bu eserlerden çoğu günümüze ulaşmamıştır.

İbn Fûrek'in zamanımıza ulaşan önemli bazı eserleri şunlardır:²³

1. *Risâle fi't-tevhîd*,
2. *Şerhu'l-âlim ve'l-müte'allim*,
3. *Mücerredü makâlâti's-Şeyh Ebi'l-Hasan el-Eş'arî*,
4. *Müşkilü'l-Hadîs ve Beyânüh*,
5. *Tefsîrü'l-Kur'an*,

¹⁹ Zehebî, *Târihü'l-İslâm*, Dârü'l-Ğarb, 2003, IX, s. 109-110.

²⁰ Zehebî, *Târihü'l-İslâm*, IX, 109.

²¹ Hayatı hakkında geniş bilgi için bkz. Zehebî, *Siyerü A'lâmi'n-Nübelâ*, Müessesetü'r-risâle, XVII, 216-217; Zehebî, *Târihü'l-İslâm*, IX, 109-110; Kâsım b. Kutlûbuğâ, *Tâcü't-Terâcim*, Dârü'l-Kalem, s. 258; ez-Ziriklî, *el-A'lâm*, VI, 83, 84; et-Tayyib b. Abdullah, Ebû Muhammed, *Kilâdetü'n-Nahr*, Dârü'l-Minhâc, Cidde, 1428/2008, (I-VI), III, 320; İbn Halekân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, IV, 272-273; Yusuf Şevki Yavuz, "İbn Fûrek", *DİA*, XIX, 495-498; Ayhan Tekineş, *Hadisleri Anlama Problemi*, Işık Yayınları, İstanbul 2002, s. 314-316.

²² ez-Ziriklî, Hayruddîn, *el-A'lâm*, (I-VIII), Dârü'l-İlmi li'l-Melâyîn, Beyrut 2002, VI, 83, 84.

²³ Detaylı bilgi için bkz. Yusuf Şevki Yavuz, "İbn Fûrek", *DİA*, XIX, 497-498.

6. *el-Hudûd fi'l-Usûl*,

7. *el-İbâne 'an turuki'l-kâsidîn ve'l-keşf 'an menâhici's-sâlikîn*,

8. *el-İntikâ' min ehâdîsi Ebî Müslim Muhammed b. Ahmed el-Bağdâdî*.

Bir kelâm âlimi olarak İbn Fûrek, Ehl-i Sünnet i'tikâdını dönemindeki aşırı gruplara karşı sadece münazaralarda savunmakla kalmamış, sonraki dönemlerde de istifade edilebilecek kalıcı bir eser kaleme almıştır. O, *Müşkilü'l-Hadîs ve Beyânüh* adlı eserinde haberi sıfatları, naslardaki ulûhiyyet anlayışı çerçevesinde ve dil kurallarına uygun bir biçimde te'vile tabi tutmuştur. Bu eser, Allah'a doğrudan cisim isnadında bulunan yahut haberi sıfatları zahiri haliyle kabul edip teccîme düşen gruplara karşı her dönem yararlanılabilecek bir eserdir.²⁴

İbn Fûrek'in eserindeki yorumlama ilkelerine geçmeden önce eser ve muhteviyatı yanında onun eserindeki görüşlerini ve değerlendirmelerimizi vermenin konuyu daha anlaşılır kılacağı kanaatindeyiz.

3. İbn Fûrek'in *Müşkilü'l-Hadîs ve Beyânüh* Adlı Eseri ve Bazı Görüşleri

Müşkilü'l-âsâr, *Hallü'l-müteşâbihât*, *Te'vîlü'l-ahbâri'l-müteşâbihe* gibi değişik isimlerle de anılan bu eserde İbn Fûrek, haberi sıfatlarla ilgili meşhur hadislerin te'villerini yapar.²⁵ İbn Fûrek'in, Eş'arî'nin (ö. 333/945) görüşlerini sistemleştiren ve müteşâbih hadislerin anlaşılması ve yorumlanması konusunda derli toplu bilgiler veren ilk âlim olduğu da söylenmiştir.²⁶ Bu yönüyle eser, haberî sıfatların²⁷ te'vil edilmesinde Eş'ariyye ve Mâtüridiyye ekolüne öncülük etmiş önemli eserlerden biridir. Ebü'l-Mu'în en-Nesefî (ö. 508/1115) de eserin bu anlamda önemli bir kaynak olduğunu belirtir.²⁸ Eser, İbn Fûrek'in kalamcı kimliğini göstermesi açısından önemli olmakla birlikte hadisleri yanlış değerlendiren veya reddeden gerek o dönemdeki aşırı fırkalara²⁹ gerekse günümüzde bazı hadislere doğru anlam veremedikleri için şüpheyle bakan kişi ve gruplara karşı bir anlamda reddiye özelliği taşıması açısından da ayrıca önemlidir.

Müellifin eserini yazmasındaki amacı bir anlamda bu hususa da dikkat çekmektir. İbn Fûrek, ilk etapta zahirî müşkil veya müteşâbih görülen bir kısım hadisleri Ehl-i Sünnet itikadına göre te'vil etmeye çalışır. Zahirleri akılda teşbîhi uyandırdığı için bu rivayetler, İslam düşmanları tarafından dini yaralamak için kullanılmaktadırlar. Öyleyse niyetleri iyi olmayan kişilerin önüne geçmek ve akıllardaki şüpheleri izale etmek için bu rivayetlere doğru te'viller verilmelidir.

İbn Fûrek, eserinde zikrettiği rivayetler için “hadis” demekten ziyade “haber” demeyi tercih etmiştir. Malumdur ki “haber” kavramı hadisten daha geniş bir

²⁴ İlyas Üzüm, “Mücessime”, *DİA*, XXXI, 450.

²⁵ Ayhan Tekineş, “Müşkilü'l-Hadîs”, *DİA*, XXXII, 163 vd.; Yusuf Şevki Yavuz, *a.g.y.*, 497.

²⁶ Osman Bodur, “Müteşâbih Hadîslerin Yorumu Bağlamında İbnü'l-Müneyyir'in (ö. 683/1284) *Tefsîru müşkilâti ehâdis bi şekli zâhirihâ* Adlı Eseri”, *Usûl: İslam Araştırmaları*, 2012, sayı: 17, s. 110; Ahmet Yücel, *Hadis Tarihi*, İfav Yayınları, İstanbul, 2012, s. 98.

²⁷ Haberî Sıfatlar; Allah'ın eli, yüzü, gözü, gelmesi, inmesi ve yakın olması gibi âyet ve hadislerde geçen sıfatlardır. Bkz. İsmail Karagöz ve diğerleri, *Dinî Kavramlar Sözlüğü*, s. 207.

²⁸ Ayhan Tekineş, *a.g.y.*, 163; krş. Ebü'l-Mu'în en-Nesefî, *Tebşiratü'l-Edille*, DİB Yayınları, Ankara, 1993; I, 132-133.

²⁹ Ali Can, *a.g.y.*, s. 192.

terimdir. “Binaenaleyh her hadis haberdır, fakat her haber hadis değildir.”³⁰ İbn Fûrek’in hadislerin sıhhatini yeterince dikkate almadığı anlaşılmaktadır. Zira yorumladığı rivayetler arasında sahih, hasen ve zayıf³¹ (münker,³² ma’lûl,³³ muzdarib vs.) hatta mevzu olduğu iddia edilen³⁴ rivayetler de vardır. Bu durum onun “haber” kavramını niçin tercih ettiği konusunda bize bir ipucu vermektedir. Nitekim o bazı rivayetleri te’vîl etmeden önce sahih olmadıklarını bilmektedir.³⁵ Bazen de “Eğer rivayet sahih ise te’vîli şöyledir”³⁶ diyerek rivayetın sıhhatinden emin olmadığını dile getirmektedir. Bu durum aynı zamanda onun aslında iyi bir hadis âlimi/uzmanı olmadığını itirafıdır. Zaman zaman kendisinin bile isnâd tenkidi yaparak zayıf dediği bazı rivayetleri,³⁷ hatta bazı mevzu rivayetleri te’vîle giderek onları kabul ediyor gibi görünmesi eleştirilse de te’vîl etmede oldukça başarılı olduğu söylenebilir.

Onun sıhhatine bakmadan te’vîle gittiği kimi rivayetler, halk arasında hadis diye meşhur olmuş ve Ehl-i Bid’at’ın istismar ettiği rivayetler olduğu bazı açıklamalarından anlaşılmaktadır. Dolayısıyla onun, zayıf veya mevzu da olsa hadislerin bidat ehli tarafından amaçları doğrultusunda kullanılmasından rahatsız olduğu söylenebilir. O, müteşabih kapsamına giren bazı rivayetlerin İslam’a zarar vermek isteyen İbn Ebî'l-‘Avcâ’ (ö. 155/772) misali zındıklar tarafından uydurulduğunu söyler.³⁸ Onun bu rivayetler karşısındaki rahatsızlığını onları reddederek hiçbir kıymetlerinin olmadığını belirtmek yerine, bunları da te’vîle gitmesi anlaşılır bir durum değildir.

Misal olarak, “İnsanların bu konuda zikrettiği bir rivayet de şudur” diyerek bir haber nakletmekte, “Râvisinin hüccet olmadığının öncelikle bilinmesi gerekir” dedikten sonra, “Haberi te’vîl etmek gerekirse mana şu olur” diyerek yoruma gitmektedir.³⁹ Bu yaklaşım kanaatimizce isabetli değildir.⁴⁰ Zikrettiği mevzu rivayetlerden bazıları ise şöyledir.

رأيت ربي في أحسن صورة

³⁰ Süphi es-Sâlih, *Hadis İlimleri ve Hadis Istılahları*, Çev. M. Yaşar Kandemir, İFAV, İstanbul 2017, s. 8.

³¹ İbn Fûrek, *Müşkilü'l-Hadîs*, thk. Mûsâ Muhammed Alî, ‘Âlemü'l-Kütüb, Beyrut 1985/1405, s. 109.

³² İbn Fûrek, *Müşkilü'l-Hadîs*, s. 69.

³³ İbn Fûrek, *Müşkilü'l-Hadîs*, s. 46, 77

³⁴ Bkz. İbn Fûrek, *Müşkilü'l-Hadîs*, s. 117, “Hacer-i Esved, Allah’ın yeryüzündeki sağ elidir...” bu rivayet için İbnü'l-Cevzî, Derekutnî, İbnü'l-‘Arabî mevzu demişleridir. Bkz. Süyûtî, *Câmi’ü’s-Sağîr*, Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, 2004/1425, I, 231; İbnü'l-Cevzî, *el-‘İlelü'l-Mütenâhiye*, Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, 1403, II, 575; Bir diğer mevzu hadis müellifin üzerine zorlama birçok te’vîl getirdiği isrâiliyyattan olan “Allah’ın yaratma işini bitirdikten sonra dinlendiğini anlatan” rivayettir. ان الله تعالى لما قضى خلقه استلقى ووضع احدى رجليه. Bu rivayet çok münker bir rivayettir. Hiçbir muteber hadis kaynağında bu rivayet geçmemektedir. Kâf Sûresi 50/39. ayet’e de muhaliftir. Bkz. Beyhakî, *el-Esmâ ve’s-Sıfât*, II, 200, no:764; es-Sâbitî, Ebû Abdırrahman ‘İsâmuddîn, *Câmi’ü’l-Ehâdisi’l-Kudsıyye-Kısmu’d-Da’if ve’l-Mevdû’*, Dârü’r-Reyyân, Kâhire, t.y. s. 66

³⁵ İbn Fûrek, *Müşkilü'l-Hadîs*, s. 109.

³⁶ İbn Fûrek, *Müşkilü'l-Hadîs*, s. 69, 80, 354,

³⁷ İbn Fûrek, *a.g.e.*, s. 109.

³⁸ İbn Fûrek, *a.g.e.*, s. 247.

³⁹ İbn Fûrek, *a.g.e.*, s. 132 vd.

⁴⁰ Zayıf rivayetlerinden bazıları için bkz. İbn Fûrek, *a.g.e.*, s. 78, 81, 334, 362, 363.

“Rabbimi ahsen-i surette gördüm.”Cevzî, bu rivayetin mevzû’ olduğunu -İbnü’l⁴¹ söylemiştir.⁴²

رأيت ربي جعدا قظطا

“Rabbimi çokça kerîm gördüm.”²⁴ -Kuraşî (ö.105/723-Bu rivayeti, ‘İkrime el⁴³ adlı râvî, İbn Abbâs (r.a.)’tan rivayet etmektedir. ‘İkrime hakkında hadis uydurma dâhil birçok iddia söylenmiştir. Nitekim İbn Ömer’in kendisinden hadis rivayet eden Nâfi’e “Sakın ‘İkrime’nin İbn Abbâs adına uydurduğu gibi sen de benim adıma bir şey uydurma” dediği rivayet edilmiştir.⁴⁴ Rivayetlere göre aynı sözü Sa’îd b. Müseyyeb de Bürd adlı hizmetçisine söylemiştir.⁴⁵

Müellif, te’vîle gittiği bazı haberlerin İsrâiliyyât olduğu kanaatindedir. Misal olarak o, Abdullah b. ‘Amr’ın (r.a.) rivayet edip ancak Resûlullah’a ref’ etmediği bir rivayeti naklederken⁴⁶ - ki bu rivayet, temel hadis kaynaklarında geçmemektedir- şöyle demektedir: “*Yermûk günü, Abdullah b. ‘Amr’ın (r.a.) eline iki demet kitap geçti. Bu nedenle o hadis rivayet ettiğinde yanındakiler ona, “Bize Yermûk günü eline geçenlerden değil, Resûlullâh’tan dinlediklerinden rivayet et” derlerdi. Çünkü Allah hakkında teşbîhe gidip ona insan azalarını ve organlarını ilk isnâd edenler Yahudiler olmuştur. Onun için de Vehb b. Münebbih, “Doğru yoldan sapanlar, te’vîllerle saptılar” derdi.*⁴⁷

Muhammed b. Ka’b el-Kurazî (ö. 108/726 [?]) gibi bazı cahillerin Yahudilerin kitaplarından öğrendiklerini halk arasında yayıp kafaları karıştırdıkları anlaşılmaktadır. el-Kurazî, naklettiği bir haberinde “Allah’ın meleklerle beraber bulut gölgeleri içinde yürüyerek gelip cennet ehline selam vereceği ve sonra da mekânına geri döneceğini”⁴⁸ anlatmaktadır. İbn Fûrek bu rivayeti verdikten sonra “Rivayeti sahih farz edersek anlamı şöyle olur” diyerek te’vil etmeye çalışmaktadır.⁴⁹

⁴¹ İbn Fûrek, *a.g.e.*, s. 69, ayrıca eserdeki (1) no’lu dipnota bakınız.

⁴² İbnü’l-Cevzî, *el-İlelü’l-Mütenâhiye*, I, 36-37.

⁴³ İbn Fûrek, *a.g.e.*, s. 349, 336; Mevzû’ bir rivayettir. Bk. Mûsâ Muhammed Alî’in İbn Fûrek’in *Müşkilü’l-Hadîs* adlı kitabına yazdığı ta’lik, s. 349, (Dipnot: 1); Rivayette geçen جعدا قظطا kelimelerin anlamı için bkz. Zameşşerî Muhammed b. Ömer, *el-Fâik fi Ğaribi’l-Hadîs*, (I-IV), Dârü’l-Ma’rife, Lübnân, I, 444, “جعد” mad.

⁴⁴ İbn Fûrek, *a.g.e.*, s. 365; İbn Hacer, *Tehzîbü’t-Tehzîb*, I-IV, Thk. İbrâhîm Zeybak-Adil Mürşid. Müessesetü’r-Risâle, Beyrut, III, 136.

⁴⁵ İbnü’l-Cevzî, *ed-Du’afâ ve’l-Metrukîn*, Dârü’l-Kutübi’l-İlmiyye, Beyrut, 1406; Bedruddîn el-‘Aynî, *Meğâni’l-Ahyâr*, Dârü’l-Kutübi’l-İlmiyye, Beyrut, 2006, II, 338, no:1825; Eserde zikredilen başka uydurma rivayetler de vardır. bu da mevzû’ bir rivayettir. Müellifin kendisi de bunu ikrar ettikten sonra, “sahih olsaydı te’vil edilebilirdi” demiştir. Ayrıca, bu rivayetin mevzû’ olduğunda muhaddislerin icmâ’ ettiğini belirtmiştir. Bkz. İbn Fûrek, *a.g.e.*, s. 350; Ayrıca bkz. *a.g.y.* Dipnot: 1.

⁴⁶ İbnü’l-Cevzî, *ed-Du’afâ ve’l-Metrukîn*, Dârü’l-Kutübi’l-İlmiyye, Beyrut, 1406; Bedruddîn el-‘Aynî, *Meğâni’l-Ahyâr*, Dârü’l-Kutübi’l-İlmiyye, Beyrut, 2006, II, 338, no:1825; Eserde zikredilen başka uydurma rivayetler de vardır. bu da mevzû’ bir rivayettir. Müellifin kendisi de bunu ikrar ettikten sonra, “sahih olsaydı te’vil edilebilirdi” demiştir. Ayrıca, bu rivayetin mevzû’ olduğunda muhaddislerin icmâ’ ettiğini belirtmiştir. Bkz. İbn Fûrek, *a.g.e.*, s. 350; Ayrıca bkz. *a.g.y.* Dipnot: 1.

⁴⁷ İbn Fûrek, *a.g.e.*, s. 134.

⁴⁸ Kaynaklarda böyle bir rivayete rastlamadık.

⁴⁹ İbn Fûrek, *Müşkilü’l-Hadîs*, s. 334.

İbn Fûrek'in zikrettiği hadis metinleri ile kaynaklarda geçen hadis metinleri arasında zaman zaman lafız farklılıklarına rastlanmaktadır.⁵⁰ Bu durum, müellifin mana ile rivâyet ettiğini ya da ezberden hadis metinlerini yazdığını akla getirmektedir. Bu iki durum da hadisleri ana konu edinen bir eserin müellifi için isabetli olmamıştır.

İbn Fûrek'e göre Arapların kelimada ve örfünde örnek kullanımlar varsa, müşkil haberleri bu kullanımlar doğrultusunda te'vîl etmek, Müşebbihe fırkasının yaptığı gibi Allah'a azalar nispet etmekten, ya da Mu'attıla fırkası gibi haberleri tümünden reddetmekten daha doğrudur.⁵¹ Onun bu görüşü gayet yerinde olmakla beraber bu işlemin, iyi bir sened ve metin tenkidinden sonra yapılması gerektiği kanaatindeyiz. Zira sıhhati tespit edilmeyen rivayetleri te'vîl etmenin anlamı yoktur. Hele hele bu rivayetler İslam'ın ana temeli olan i'tikâtle/Allah inancıyla ilgili olduklarında iş daha da ehemmiyet kazanmaktadır.

İbn Fûrek'in amacı ve gayreti, batıl fırkaların yaymaya çalıştığı Allah hakkındaki itikatlarının yanlış olduğunu ispat etmek ve yayılmasının önüne geçmektir. O, inananları, Ehl-i Hadis ve Ehl-i Bid'at olmak üzere iki kısma ayırmaktadır.⁵² Ehl-i Hadis doğru bir i'tikâde sahip iken, Ehl-i Bid'at'ın i'tikâdını batıldır.

İbn Fûrek'e göre akideleri düzgün insanlar -ki ona göre bunlar Ashâb-ı Hadîs diye tanınırlar- iki fırkadan oluşur. Birincisi, sünnetin nakline şiddetle önem verip, imkânlarını rivayetlerin isnâd ve tarîklerini toplamaya, sahih ve sakimleri birbirinden ayırmaya veren gruptur ki bunlara nakil ve rivâyet ehli de denmektedir. İkincisi ise genellikle furu' meseleleri usûl üzerine tertip ederek rivayetleri anlamaya, değerlendirmeye ve açıklamaya çalışan böylece rivayetlerden akla gelebilecek şüpheleri uzaklaştıran ve delilleri hakkıyla açıklayan gruptur. Birinci grubu bir padişahın kapıcılarına benzeten İbn Fûrek, diğer grubu padişahın hazinelerine musallat olabilecek zararları defeden güçlü liderlere benzetmiştir.⁵³

İbn Fûrek'e göre Ehl-i Bid'at, bâtil ve fâsîd hevâlarına uydukları için Kitab ve Sünnet'in metodundan sapan, Cehmiyye, Mu'tezile, Hariciler, Râfıza, Mucessime ve bunlara yardım edip destekleyen tüm batıl fırkalardır. İbn Fûrek, eserindeki rivayetler ile emsallerini nakletmek suretiyle Ehl-i Bid'at'ın bâtil fikirleriyle mücadele etmenin yanı sıra Ehl-i Hadisin tevhide yakışmayan ve dine aykırı haberler naklederek hata ettiklerini iddia eden zayıf inançlı kişileri de uyarmak ister.

Ehl-i Bid'at, bilinen yaratılmışların durumlarını, sıfatlarını, organlarını ve azalarını dikkate alarak rivayetlerin lafızlarına bu yönde mana verirler ve bunlarla meşgul olurlar. Oysa bu durum, rivayetlerin gerçek manalarına aykırı olmanın yanında maksatlarına da mutabık değildir. Onlar rivayetleri böyle değerlendirdiklerinde "teşbîh" hatasına düştükleri için ilhâd (الاحاد) ve ta'tîl (التعطيل) ehli konumuna düşerler.

⁵⁰ Misal olarak İbn Fûrek, *a.g.e.*, s. 263, 264'teki hadis metinlerine bakınız.

⁵¹ İbn Fûrek, *a.g.e.*, s. 134.

⁵² İbn Fûrek, *Müşkilü'l-Hadîs*, s. 37.

⁵³ İbn Fûrek, *Müşkilü'l-Hadîs*, s. 37-38.

İbn Fûrek'e göre teşbih endişesiyle rivayetleri inkâr edip reddetmek de doğru değildir. Zira bu rivayetleri zâbit ve tamamı udûl olan sahâbîler Rasûlullah'tan nakletmiş, onlardan da dinin temel esaslarına, aklî ve naklî deliller ile tevhidin hakikatlerine inanmış kimseler bize aktarmışlardır. Bunlar, haberleri rivayet ederken onları, sıhhatlerine şahid burhanlarla destekleyerek, asıllarına muvafık bir şekilde rivayet etmişlerdir.

Dolayısıyla isnadı sahih rivayetleri reddetmek doğru değildir. İbn Fûrek'e göre sahih hadisleri inkâr etmekle, ayetleri inkâr etmek birbiriyle eş değerdir. Zira Bid'at ehlini, hadis ehlinin naklettiği rivayetleri inkâr ve ayıplamaya sürükleyen şey ile İslam düşmanlarını ve Mu'attıla'yı Allah'ın Kitabını inkâra götüren şey aynıdır. Kitab münkirleri, Kur'an'ın bazı ayetlerinin manasını bildikleri halde müteşâbih olanların manasını bilmediklerinden bu duruma düştüler.⁵⁴ Rivayetleri inkâr edenler de doğru te'villeri bilmedikleri için onları reddetmektedirler.

İbn Fûrek'e göre âhâd haber, sika ve âdil ravilerin muttasıl bir sened ile rivayet ettikleri haberlerdir. Âhâd haberler kat'i bilgi gerektirmezler. Zann-ı galip iktiza ederler. Bununla birlikte haber-i âhâd hüccettir ve onunla hüküm verilebilir.⁵⁵ Haberleri mertebelerine/derecelerine göre müstefiz ve meşhur olmak üzere ikiye ayıran İbn Fûrek, Ehl-i ilmin kabul ile telakki ettiği⁵⁶ ve hiç birisinin münker bakmadığı birinci derecedeki haberlere "müstefiz", birçok sebt ve sika râvinin naklettiği hadislerle ise "meşhur" demektedir.⁵⁷ Böyle hadislerin sıhhati üzerinde âlimler adeta icmâ' etmiş gibidir. Bunların metinlerinde tağyirler varsa da manaları birdir.⁵⁸

3.1. Eserde Eleştirdiği Kişiler

İbn Fûrek'e göre müteşâbih haberlerin zahirine takılmamak gerekir. Onun bu konuda eleştirdiği kişilerin başında İbn Kutaybe (ö. 276/890) gelir. İbn Kutaybe, "Allah'ın, suretler gibi olmayan bir sureti vardır, tıpkı onun eşyalar gibi olmayan bir şey olduğu gibi" diyerek Allah'a kadîm bir suret isnâd etmiş, Allah'ın Âdem'i bu suret üzere yarattığını söyleyerek teşbih hatasına düşmüştür. İbn Fûrek'e göre İbn Kutaybe, bu te'viliyle kendi kendisiyle tenakuza düşmüştür. Zira kendisi Allah için, "O, suretler gibi değildir" demiş, buna rağmen "Allah Âdem'i o suret üzere yarattı" diyerek kendi kendisiyle çelişmiştir.⁵⁹

Aslında İbn Kutaybe'yi bu konuda eleştiren sadece İbn Fûrek değildir. Sonraki âlimler de bu konuda onu tenkid etmişlerdir. Nitekim İbnü'l-Cevzî de (ö. 597) "İbn Kutaybe, bu hadisin te'vilinde kabîh bir görüş ileri sürmüştür... Zira onun sözünden "Âdem'in sureti Hakk'ın sureti gibidir" gibi bir anlam çıkar" diyerek İbn Fûrek'e katıldığını ifade etmiştir.⁶⁰

⁵⁴ İbn Fûrek, *Müşkilü'l-Hadîs*, s. 38-40.

⁵⁵ İbn Fûrek, *Müşkilü'l-Hadîs*, s. 44.

⁵⁶ İbn Fûrek'in bu ifadeden kastı, sıhhatinde ihtilaf bulunmamasıdır. Bkz. İbn Fûrek, *Müşkilü'l-Hadîs*, s. 45.

⁵⁷ Müstefiz haberin örneği "sûret hadisi"dir. Sûret Hadisi: ان الله خلق آدم على صورته

⁵⁸ İbn Fûrek, *Müşkilü'l-Hadîs*, s. 158, 199.

⁵⁹ İbn Fûrek, *a.g.e.*, s. 68.

⁶⁰ İbnü'l-Cevzî, *Def'u Şübehi't-Teşbih*, s. 147.

İbn Fûrek, tâbiîn neslinin önde gelen müfessirlerinden Mücâhid b. Cebr'in (ö. 103/722) de bazı rivayetlerini ve te'villerini Ehl-i Sünnet itikadına muhalif görerek eleştirir.⁶¹

İbn Fûrek'in zaman zaman eleştirdiği diğer bir kişi Hanefî şeyhi Irak fakihî Muhammed b. Şuccâ' es-Selcî (ö. 266/880)'dir. O, her ne kadar birçok yerde es-Selcî'nin te'villerine başvursa da,⁶² zaman zaman da mezhebine göre yaptığı bazı te'villeri için onu tenkid etmektedir.⁶³ Bununla birlikte kendisi de zaman zaman zikrettiği hadislerin ve yaptığı te'villerin mezhebini teyit ettiğini açıklamakta sakınca görmemektedir.⁶⁴ Misal olarak O, "Allah, Âdem'i kendi suretinde yarattı" rivayetine getirilen te'villeri verirken şöyle demektedir: "Rivayetteki zamir Âdem'e râci'dir dediğimizde, manası bizim usûl anlayışımıza işaret eder. Yani Allah sa'îdi sa'îd, şakiyyi şakiyy yaratmıştır. Âdem'i de yaratırken onun emrine muhalif davranacağını önceden biliyordu... Dolayısıyla Allah Âdem'i bu ezelf olan ilmiyle yarattı." İbn Fûrek, bu te'vîlin Ehl-i Sünnet'in kader anlayışını teyid ettiğini vurgulamak için, "Hz. Âdem'in Musa (a.s.) ile girdiği tartışmayı anlatan hadisi" de şahid gösterir. Sonunda da "Bu haber, Allah'ın yarattıklarında cereyan eden kazasının vücûbiyetine bir uyarı niteliğinde olup bütün işlerin takdirini Allah'a izafe eden mezhebimizi teyit eder"⁶⁵ diye eklemektedir.

İbn Fûrek'in, hadis vaz'eden biri ve metrûkü'l-hadîs olmakla cerh edilen es-Selcî'nin⁶⁶ te'villerini dikkate değer görüp zikretmesi, ancak cerh edilen taraflarını vermemesi kanaatimizce isabetli değildir. İbn Fûrek'in bazen de onun hadisler hakkında verdiği sıhhat hükümlerine katılıyor olmasını ise⁶⁷ es-Selcî hakkında yeterli bir bilgiye sahip olmadığımıza hamledebiliriz.

İbn Fûrek'in gerek eseri gerekse eserdeki bazı görüşleri hakkında verilen bu bilgilerden sonra onun müşkil ve müteşâbih rivayetleri yorumlamada esas aldığı ilke ve prensiplere geçebiliriz.

4. Müşkil ve Müteşâbih Hadisleri Yorumlama İlkeleri

Kelâmda asıl olan ma'nay-ı hakikîdir.⁶⁸ Yani mümkün olduğu sürece lafızları vazedildikleri manada kullanmaktır. Ancak bazen manay-ı hakikîyi kullanmamıza mânî' bir karine veya karinelere olabilmektedir. Böyle durumlarda ma'nay-ı hakikî terk edilir ve ma'nay-ı hakikî ile ma'nay-ı mecâzî arasında bir alaka var ise mecâzî anlama gidilir. İslam dini ve ilim için "nûr" tabirinin kullanılması gibi.⁶⁹

Kur'an-ı Kerim'de Allah (c.c.) için "O'nun misli/benzeri hiçbir şey yoktur"⁷⁰ "Hiçbir şey O'na denk ve benzer değildir"⁷¹ buyurulduğu için haberî sıfatlara dair

⁶¹ İbn Fûrek, *Müşkilü'l-Hadîs*, s. 338-339.

⁶² İbn Fûrek, *a.g.e.*, s. 216, 242;

⁶³ İbn Fûrek, *a.g.e.*, s. 78, 180.

⁶⁴ İbn Fûrek, *a.g.e.*, s. 63-64, 240

⁶⁵ İbn Fûrek, *a.g.e.*, s. 63-64.

⁶⁶ İbnü'l-Îmâd, Şihâbuddîn, *Şezerâtü'z-Zeheb fî Ahbâr Men Zeheb*, I-X, Dârü İbn Kesîr, Beyrut 1406/1986, II, 150.

⁶⁷ İbn Fûrek, *a.g.e.*, s. 247.

⁶⁸ Ali Himmet Berki, *Mecelle*, Banka ve Ticaret Hukuku Araştırma Enstitüsü, Güzel İstanbul Matbaası, Ankara 1959, s. 10, (Madde 12)

⁶⁹ Zeydân, Abdülkerîm, *el-Vecîz*, Müessesetü'r-risâle, Beyrut 1432/2011, s. 21.

⁷⁰ 42 Şûrâ, 11.

⁷¹ 112 İhlâs, 4.

rivayetler ya olduğu gibi kabul edilerek tevakkuf edilmeli, ya da sahih naslara uygun te'viller verilerek anlaşılması sağlanmalıdır. Her ne kadar iki yöntem de doğru görülmüş olsa da ikincisi daha isabetli görünmektedir. Zira insanın fitratında anlamak, araştırmak ve ilerlemek istek ve arzusu vardır. İnsana bu fitratı veren Yaratacı, ondan da tevakkuf etmeyi değil araştırıp inceleyerek doğruyu bulmayı istemiştir.⁷²

Kelâm ilminin teşekkülünden hemen sonra toplumun hemen her kesiminde kelâmî tartışmaları yayılmıştır. Özellikle Müşebbihe ve Mücessime'nin ilâhî sıfatlarla ilgili hadisleri hakikî manada anlayıp Allah hakkında teşbih ve tecsîme gitmeleri, Mu'tezile'nin ise te'vil edemedikleri rivayetleri redetmeleri karşısında İbn Fûrek, tenzîhe önem vermiş ve bu hadisleri Ehl-i Sünnet'in görüşleri doğrultusunda te'vil ederek önemli bir boşluğu doldurmuştur.⁷³ Sadece haberlerle elde edilebilecek büyük faydalar vardır. Bu da onların te'viliyle meşgul olmayı ve sahih şekilde manalarını vuzuha kavuşturmayı gerekli kılmaktadır. Allah'ın vasıflarıyla ilgili olanlar, teşbihe ve Allah'a layık olmayan şeyleri ona izafe etmeye mahal vermeyecek şekilde pekâlâ açıklanabilir.⁷⁴

Şimdi Ehl-i sünnet çevrelerinde büyük bir beğeni toplayan “*Müşkilü'l-Hadîs ve Beyânüh*” adlı eserinde müşkil ve müteşâbih hadisleri yorumlarken İbn Fûrek'in hangi ilkelere dikkat ettiğine bakalım. Bunlar bizim tespit edebildiklerimizdir.

4.1. Muhkem Hadislere Müracaat Etmek

Malumdur ki Kur'an'ın ayetleri, muhkem ve müteşâbih olmak üzere ikiye ayrılır. Muhkem olanlar indirildikleri zaman manaları açık olduğundan zahirleriyle ve batınlarıyla ne kast edildikleri anlaşılır. Müteşâbih olanlar ise böyle değildir. Onlar ancak muhkemlere müracaat edilerek anlaşılabilir ve açıklamaları bilinebilir. Yani müteşâbih olan ayetlere hangi te'vilin verileceğini muhkem ayetler belirler ve onlardan anlaşılır.

Bu durum Resûlullah'ın (s.a.s.) haberleri (hadisler) için de aynen geçerlidir. Hadisler içerisinde de kelâmî ve manası apaçık (muhkem) olup kolayca anlaşılabilir olduğu gibi, manaları ancak başka hadislerle anlaşılabilir (müteşâbih) olanlar da vardır. Bu hadisleri doğru anlamak için te'vile gitmek gerekir. Doğru te'vili vermek için muhkem, yani sözleri açık, manası kendisinden anlaşılabilir (başka hadislerle müracaat etmeyi gerektirmeyen) hadislerle ihtiyaç duyulur. Bu gayet normal bir durumdur. Arapların adetleri gereği hitaplarında ve ehl-i lügatin örfünde bu kullanımlar vardır. Onların bütün hitapları, açıklama ve tefsirden müstağni olacak kadar apaçık ve anlaşılır olmadığı gibi tamamı açıklama ve tefsir gerektirecek tarzda hafî de değildir.⁷⁵ Yani kimileri açık kimileri kapalı ifadelerdir.

İnsanların akıllarına göre Allah'ın (varlığı, birliği, sıfatları vs. ile ilgili) delilleri değişik kısımlara ayrıldığı gibi, O'nun sem'î delilleri de kısımlara ayrılmaktadır. Celî ve açık aklî deliller, nasıl ki hafî ve kapalı delillere muarız görülerek tamamı reddedilmiyorsa, hafî ve sem'î deliller de celî delillerle muarız görülerek

⁷² Bkz. Nahl, 43; Enbiyâ, 7.

⁷³ Ayhan Tekineş, *Hadisleri Anlama Problemi*, s. 314-319.

⁷⁴ İbn Fûrek, *Müşkilü'l-Hadîs*, s. 44.

⁷⁵ İbn Fûrek, *Müşkilü'l-Hadîs*, s. 40-43.

reddedilemezler. Zaten birbirleriyle muarız olmaları da mümkün değildir. Aslında delillerin böyle farklı olmaları, Allah'ın ilim vererek hususiyetleriyle yücelttiği yüksek dereceli kullarını, aynı nimetleri vermediği kullarından ayırt etmeyi irâd ettiği içindir.⁷⁶ Nasıl ki celî olanlar ile hafî olanlardaki aklî deliller, çoğu mülhidin yanında farklı olduğu halde tamamı da sahîh kabul ediliyorsa, hükümler, vasıflar, yaratan ile yaratılanın övgülerine delalet eden Allah'ın delilleri de aynı şekilde sahîh kabul edilmelidir. Zira sem'î deliller de -ki bunlar sünnetlerdir (hadislerdir)- farklı farklıdır. (Manaları celî veya hafî olanlar vardır.) Dolayısıyla bir cahilin bunların manalarını bilmemesi onları iptal etmez.

Bid'at ehlinin, nakil ehlini bu konulardaki haberleri rivayet etmekle tenkit etmeleri de yerinde değildir. Bu söylemlerin, kişiyi Sünnet'i iptale sürüklediği gibi Kitab'ı da iptale kadar götürebileceği açıktır.⁷⁷

Kısacası Kur'an'da vârid olan müteşâbih ayetlerin, şüphe ve ta'tîle götürmeyecek şekilde muhkem ayetler yardımıyla lügat cihetiyle konumlandırılacakları sahîh mana ve tarîkler olduğu gibi haberler için de yol aynıdır. Onları da teşbih ve ta'tilden çıkaracak sahîh yönleri ve konumlandırılacakları mana ve tarîkleri vardır. Bunun için muhkem yani manaları açık olan sahîh hadislere müracaat edilmelidir.

4.2. Muhtasar Olanları Müfesser Olanlara Hamletmek

İlk etapta anlaşılması müşkil olan bazı haberlerin doğru te'villerinin bulunmasında başvurulacak diğer bir ilke müşkil rivayeti, aynı konudaki diğer haberlerle beraber anlamaya çalışmaktır. Bu metot çoğu zaman bizi en sahîh te'vile götürür. Kur'an ayetlerinde olduğu gibi⁷⁸ çoğu kere bir hadis kafamıza takıldığında, diğer hadislerin bu soruların cevabını verdiği de görülecektir. Zira bazı hadisler, diğer bazı hadislerdeki kapalılığı ortadan kaldırır. Bu ilkeyi uygulayabilmek için, ayrıca te'vîl edilecek olan hadislerin metinlerinde geçen ifadelerin, Arap dilinde hangi anlamlarda kullanıldığını da iyi araştırmak gerekir.

Hadislerin naklinde manayla rivayet gibi râvilerin bazı tasarrufları olabileceği gibi, kimi hadisi muhtasar⁷⁹ kimi müfesser⁸⁰ rivayet etmiş olabilir. Bu durum, aynı hadisi Resûlullah'ın iki ya da daha fazla kez söylemesinden de kaynaklanıyor olabilir.⁸¹ Böyle durumlarda muhtasar olanı anlamak için müfesserden yararlanmak gerekecektir. İbn Fûrek, "sûret" hadisini ve âlimlerin bu hadis hakkındaki te'villerini verdikten sonra "sûret" ifadesinin geçtiği birçok rivayeti zikrederek daha sonra te'villerini yapmaya çalışır.

İbn Fûrek'e göre *الله خلق آدم على صورته* hadisi aslında müfesser bir hadisin muhtasar halidir. Bu şekildeki hadisler ancak müfesser halleri dikkate alındığında doğru anlaşılabilir. Bazı âlimler bu hadisin sadece muhtasar haline mülâkî

⁷⁶ Bkz. 58 Mücâdele, 11.

⁷⁷ İbn Fûrek, *Müşkilü'l-Hadîs*, s. 40-43.

⁷⁸ Hayri Kırbaoğlu, *Eskimez Yeni*, Otto yayınları, Ankara 2017, s. 65.

⁷⁹ İhtisâr: Hadisin tamamını değil bir kısmını rivayet etmektir. Muhtasar hadis, tamamı rivayet edilmemiş hadistir. Bkz. Enbiya Yıldırım, *Hadis Problemleri*, s. 71.

⁸⁰ Sözlükte "tefsir edilmiş, açıklanmış" gibi anlamlara gelir. Burada "hadisin tamamının rivayet etmek" anlamında kullanılmıştır. Bkz. İsmail Karagöz ve diğerleri, *Dini Kavramlar Sözlüğü*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 2010, s. 490.

⁸¹ Manayla rivayet ile ravi tasarruflarının sebep olduğu anlam kaymaları için bkz. Enbiya Yıldırım, *Hadis Problemleri*, Rağbet Yayınları, İstanbul 2001, s. 63 vd.

olduklarından rivayetini, Allah'ın sıfatlarıyla ilgili olduğunu zannetmişler ve te'vîlinden kaçınmışlardır. Hatta selefin cumhuru, bu yaklaşımı ihtiyata daha yakın görerek benimsemiştir.⁸²

Oysa bu haberin müfesser haline bakıldığında bir sebab-i vürûdunun olduğu görülmektedir. “Hz. Peygamber, oğlunun ya da kölesinin yüzünü tartaklayan bir kişinin yanından geçer. Adam, döverken bir de şöyle demektedir: “Allah senin yüzünü ve yüzü senin yüzüne benzeyenlerin yüzünü kahretsin”. Bunun üzerine Resûlullah (s.a.s.): “Sizden biri kölesini dövdüğünde yüzüne vurmaktan sakınsın. Zira Allah Âdem’i de onun sûretinde yaratmıştır”.⁸³ Nitekim İbn Hibbân Ebû Hatim el-Bustî (ö. 354/965) de hadiste geçen “onun suretinde” ifadesinde maksadın dövülen kişi olduğunu söylemiştir.⁸⁴ Ravilerin rivayetlerde yaptıkları tasarrufların bir hadisi nasıl da anlaşılmasa bir duruma soktuğu bu rivayetten açıkça anlaşılmaktadır.⁸⁵

İbn Fûrek, bu olayın yukarıda geçen lafızlarla, sahih tariklerle âlimlerce nakledildiğini söyledikten sonra şöyle der: “Bu kıssa, bazı râvîler yanında meşhur ve mazbût olduğundan ihtisara gitmişler ve rivayetini sebab-i vürûd kısmını zikretmeyi gerekli görmemişlerdir. Onlara göre zikredilen kısım, zaten zikredilmeyen kısma delalet etmektedir. Zira onların yanında önemli olan, metinlerden ziyade isnatlardır. Bu nedenle bazıları rivayetini (isnadını zikretmiş fakat) sebab-i vürûdunu zikretmemiştir.⁸⁶ İbn Fûrek’in son kısımdaki tespiti kanaatimizce yerinde değildir. İsnâdlar metinleri korumak içindir. Dolayısıyla âlimlerin isnadları metinlerden daha çok önemsedikleri söylenemez. Metnin muhtasar zikredilmesinin arkasında râvinin eksik işitmesi, tamamını hatırlamaması gibi farklı nedenler aranmalıdır.

Rivayetlerin doğru anlaşılıp yorumlanması için muhtasar olan rivayetler müfesser olanlara hamedilmelidir. Muhtasar rivayetlerde varsa bir işkâl böylece giderilmiş olacaktır. Tıpkı yukarıda geçen rivayette olduğu gibi Resûlullâh’ın bu sözü söylemesindeki sebab, adamın “Allah senin yüzünü ve yüzü senin yüzüne

⁸² Bkz. Muhammed Fuâd Abdalbâkî, Müslim’in *Sahîh*’ine yazdığı ta’lik, Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî, *Sahîhu Müslim*, Nşr. Muhammed Fuad Abdalbaki, Dâru İhyâi’t-Turâsî’l-Arabî, Beyrut ty., II, IV, 2016, no: 2612.

⁸³ İbn Fûrek, *a.g.e.*, s. 48. Buhârî, Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil b. İbrâhîm, *el-Câmi’u’s-Sahîh*, Nşr. Mustafa Deybu’l-Buğa, Dâru İbn Kesîr, Beyrut 1993, ‘Itk, 20; Müslim, *Birr*, 115; (Buhârî, hadisin “Sizden biri kölesini dövdüğünde yüzüne vurmaktan sakınsın” kısmını zikretmiştir.); İbn Hibbân, *Sahîh*, XII, 419, XIII, 18; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, Thk. Şu’ayb el-Arnâvût ve diğerleri, Müessesetu’r-Risâle, (I-XXXXX), Beyrut 1999/1420, XII, 382, Hadisin geçtiği diğer kaynaklar için bkz. Süyûtî, *Câmi’ü’l-Ahâdîs*, I-XXI, Dârü’l-Fikr, Beyrut 1414/1994, III, 332, 384; İbn Battâl, Ebû’l-Halef Alî b. Hasan, *Şerhu Sahîhi’l-Buhârî*, I-X, Mektebetü’r-Rüşd, Riyâd 1423/2003, IX, 7.

⁸⁴ Bkz. İbn Hibbân, *Sahîh*, XII, 419, XIII, 18.

⁸⁵ Geniş bilgi için bkz. Fuat İstemi, “Rivayetlere Kaynaklık Eden Olayların Meydana Geldiği Zaman ve Mekânın Muhaddisler Açısından önemi”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt: 10 Sayı: 48, Şubat 2017, ss. 740-748; Bünyamin Erul, “Tasarrufatu’r-Ruvaf fi Mutûni’l-Merviyat”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Ankara 2001, c. XLII, ss. 173-212; Süleyman Doğanay, *Hadis Rivayetinde Ravi Tasarrufları ve Doğurduğu Problemler*, İsam Yayınları, İstanbul 2009.

⁸⁶ İbn Fûrek, *a.g.e.*, s. 48.

benzeyenlerin yüzünü kahretsin”⁸⁷ dediğini işitmesidir. Bu ifade ise hem nebîlere hem de müminlere karşı söylenmiş kötü bir sözdür. Hz. Peygamber’in burada özellikle Hz. Âdem’i zikretmiş olması onun ilk insan olmasından dolayıdır. Resûlullah (s.a.s.) adeta, “Sen Hz. Âdem ve ondan sonra gelen tüm insanlara kötü söz söylemiş oldun” diyerek adamı azarlamıştır. Rivayeti böyle değerlendirdiğimizde hiçbir sorun kalmamaktadır.⁸⁸

İbn Fûrek, bu ilkeyi uygularken aynı şekilde “Allah’ın gülmesi/sevinmesi” ifadesinin geçtiği hadisleri bir araya getirdikten sonra, “Bunların bir kısmı diğer bir kısmın açıklaması mahiyetindedir” demektedir ve bu ilkenin ehemmiyetine işaret etmiş olmaktadır.

4.3. Haber-i Sâdık’a Muvafık Te’viller Vermek

Müşkil veya müteşâbih haberlere verilen te’viller haber-i sâdık’a⁸⁹ uygun olmalıdır. Burada haber-i sâdık’tan maksat Kur’an, Sahih Sünnet ve İslam’ın temel inanç esaslarıdır. İbn Fûrek’e göre zahîrleri teşbihi akla getiren haberlere yanlış te’viller vermekten kaçınmalı, Kur’an’a, Sahih Sünnet’e ve İslam’ın temel inanç esaslarına uygun sahih te’viller verilmelidir. Dolayısıyla haber-i sâdık’a muvafık olmayan te’viller sahih değildir.

Müşebbihe fırkası, müteşâbih haberleri delil gösterip (haşa) Allah’ın Âdem’in suretinde olduğunu, semâda arşa oturduğunu iddia etmişlerdir⁹⁰ ki böylesi te’viller haber-i sâdık’a da muhaliftir ve yanlıştır.

İbn Fûrek, müteşâbih haberlere verilen yanlış te’villerden örnekler vermektedir. Yanlış te’villerin bazen hadislerin mana ile rivayetinden kaynaklandığını söyleyen İbn Fûrek, mana ile rivayet etmekten kaynaklanan hataları, daha önce zikrettiğimiz “sûret hadisi” üzerinden anlatmaya çalışır. O şöyle der: “Bu hadisin sahih ve tüm âlimler tarafından kabul gören “ma’rûf” ve “sahîh” metni, ان الله خلق آدم على صورته” ifadesindeki zamirin Allah’a râci olduğunu düşünmüş ve hadisi ان الله خلق آدم على صورة الرحمن rivayet etmişlerdir. Muhaddislerin ekserisi ise bu şekildeki rivayeti “munker”⁹² kabul etmişlerdir.”

Zamiri Âdem’e râci kılıp ondan kinaye gören âlimler de rivayete şu üç yanlış te’vili getirmişlerdir:

1-Allah, Âdem’i kendi eliyle yaratıp cennete yerleştirmiş, melekleri ona secde ettirmiş, ondan önce de hiç kimsenin bilmediği ilimleri ona öğretmiştir. Âdem daha sonra, Allah’ın emrine aykırı hareket ettiği halde, emrine muhalif davranan diğer kimseler gibi onu cezalandırmamış, yarattığı ilk güzel sureti üzere

⁸⁷ Buhârî, *el-Edebü'l-Müfred*, Thk. Muhammed Fuad Abdulbaki, Dâru'l-Beşâir, Beyrut 1989/1409, s. 71, no:173, el-Elbânî’ye göre rivayet “hasen”dir.

⁸⁸ İbn Fûrek, *a.g.e.*, s. 48.

⁸⁹ Haber-i Sadık ile ilgili bilgi için bkz. Yusuf Şevki Yavuz, “Haber”, *DİA*, İstanbul 1996, XIV, 346-349.

⁹⁰ İbn Fûrek, *a.g.e.*, s. 353.

⁹¹ Müslim, *Birr*, 115; Ahmed, *Müsned*, XII, 275, 382, no: 7323, 7420; XIV, 46, no: 8292; XV, 371, no: 9604; XVI, 42, no: 9963; XVI, 427, no: 10732.

⁹² Za’îf ravinin kendisinden daha iyi durumda olan raviye aykırı bir şekilde rivayet ettiği hadis (Daha iyi durumda olan ravinin hadisi ise ma’rûf ismini alır). Bkz. Abdullah Aydın, *Hadis İstılahları Sözlüğü*, İFAV, İstanbul 2011, s. 210.

bırakmıştır. İbn Fûrek'göre haber-i sâdık'la teyid edilmediği için bu te'vîle itibar edilmez.⁹³

2-Diğer yanlış bir te'vil de zimmet ehlinin inandığı gibi yapılan te'vildir. Zimmet ehline göre "Her insan nutfeden, her nutfe de insandan yaratılmıştır." Bu iddia ise doğru değildir. Zira ilk insan Hz. Âdem bir nutfeden değil, üzerinde bulunduğu suret üzere yaratılmıştır.⁹⁴ Dolayısıyla bu te'vîl de haber-i sâdık muhaliftir.

3-Diğer bir te'vîl, tabiatçıların iddiasını çürütmek için yapılan bir te'vîldir. Tabiatçılar tabiatın, yörüngelerin, gecenin, gündüzün vs.'nin sonradan insan sureti üzerinde etkiler yaptığını ve bu etkiler nedeniyle sureti üzerinde değişimlerin olduğunu ileri sürmüşlerdir. Başka bir ifade ile tabiatçılar, Âdem'in heyet ve suretinden bir kısmını Allah'ın yaratmadığını, tabiat ve yörüngelerin etkisiyle oluştuğunu iddia ederler. İşte bu hadis, onların bu iddialarının doğru olmadığını Hz. Âdem'in suret ve heyetinin tek yaratıcısının Allah olduğunu, ortağı ve şeriki olmadığını beyan etmektedir. Burada her ne kadar Âdem (a.s.) zikredilmiş ise de aslında o manadaki tüm yaratılmışlar kastedilmiştir. Bu tarz anlatım, Arapların kullandığı anlatım yollarından biridir.⁹⁵ Başka bir ifadeyle Hz. Peygamber, bu hadisiyle aynı zamanda, "İnsanların bazı hey'etleri/suretleri doğa ve tabiat gereğidir" diyen Tabiatçılar'ın da hata ettiğini ifade etmektedir.⁹⁶ Bu te'vîl de haber-i sâdık'a uygun değildir ve yanlıştır.

Bazı Ehl-i sünnet âlimlerinin Kaderiyye ve Tabiatçılar'a reddiye bağlamında getirdikleri bir diğer tevile göre rivayetteki zamir yine Âdem'e râcî'dir ve hadis, Âdem'in bazı sıfatlarının Allah tarafından yaratılmadığını iddia eden Kaderiyye'ye bir reddiyedir. Kaderiyye firkasına göre Âdem'in sıfatları, Allah'ın yarattıkları ve Âdem'in kendi yarattıkları olmak üzere ikiye ayrılır. Hz. Peygamber bu hadisiyle, bu itikatta onların hata ettiğini, Âdem'in bütün suret, sıfat mana ve a'razlarıyla Allah tarafından yaratıldığını haber vermiş olmaktadır.⁹⁷

Bazı âlimler ise rivayetteki zamiri, meşhûr bir kısım insanlara râcî kılarak Âdem'in bu insanların suretinde yaratıldığını söylemişlerdir. Hadis bu görüşte olanlara da bir reddiyedir. Yani Hz. Âdem, mevsuk olmayan bazı rivayetlerde geçtiği gibi normal insanlardan farklı bir heyet üzere değildi. Nitekim bu konuda sahih hiç bir rivayet yoktur, olanlar da kaynakları Ka'bü'l-Ahbâr (ö. 32/652-53 [?]) veya Vehb b. Münebbih (ö. 114/732) olan Tevrât'ın sözleridir/isrâiliyattır. Bu nedenle de dayanak teşkil etmezler...⁹⁸

İbn Fûrek bütün bu te'villeri verdikten sonra, en zayıf görüşün zamiri Allah'tan kinaye kabul etmek olduğunu söyler. Bunu söyleyenlerin tek delilinin Arapça gramerindeki "Aksi delil olmadıkça zamir, zikredilen en yakın yere râcidir" kuralı olduğunu, böyle farz edildiğinde de rivayete sahih te'vîllerin getirilebileceğini

⁹³ İbn Fûrek, *a.g.e.*, s. 50.

⁹⁴ İbn Fûrek, *a.g.e.*, s. 52.

⁹⁵ İbn Fûrek, *a.g.e.*, s. 53-54.

⁹⁶ İbn Fûrek, *a.g.e.*, s. 62-63.

⁹⁷ İbn Fûrek, *a.g.e.*, s. 62-63.

⁹⁸ İbn Fûrek, *a.g.e.*, s. 54-55.

zikreder. Böyle düşünülduğünde, rivayetteki “suret” ifadesi “sıfat” anlamında olur ve te’vîli de “Allah, Âdem’i kendi sıfatı üzerinde yarattı” demek olur.⁹⁹

İbn Fûrek’in getirdiği birden çok te’vilden anlaşılan odur ki o, bir te’vile takılıp kalmamakta, bir habere farklı yanlış te’viller getirilebildiği gibi birden çok sahih te’villerin de verilebileceğini göstermektedir. Buna göre haber-i sâdik ile desteklenen te’viller sahih, desteklenemeyenler ise yanlış kabul edilmektedir.

4.4. Arapların Söz Sanatları ile Gramer Kurallarını Dikkate Almak

İbn Fûrek’in ustaca kullandığı temel ilkelerden biri hadislerin anlaşılmasında ve te’vîl edilmesinde Arapların söz sanatlarını ve gramer kurallarını işletmesidir. Ona göre Resûlullâh (s.a.s.), Arapların diliyle ümmete hitap ettiğinden hitaplarının, Arapça dil kurallarının muktezasına göre anlamlandırılmaları esastır. İki anlama hamledilmesi mümkün olan durumlarda ise teşbîh ve tecsîme götürmeyen anlamın verilmesi esastır.¹⁰⁰

Her dilde olduğu gibi Arapçanın da kendine özgü ifade biçimlerinin olduğu muhakkaktır. Arapça konuşan Hz. Peygamber’in bu ifade biçimlerinden bazılarını ya da tamamını kullanmış olması pekâlâ normaldir.¹⁰¹ Dolayısıyla Resûlullah’ın hadislerini doğru anlamak için Arapçanın grameri, kural ve kaideleri yanında ifade biçim ve sanatlarını, özellikle yaşadığı dönemdeki Arapların konuşmalarındaki ifade ve tabirlerin karşılıklarını, dillerindeki incelikleri tüm yönleriyle bilmek gerekir. Zira dil canlıdır. Zamanla kelime ve ifadelerin anlamları değişebilmektedir. Bazı ifadeler yerini farklı kelime ve tabirlere bırakabilmektedir.¹⁰²

Öyleyse, Kur’an ayetlerine, Sahîh Sünnet’e ve İslam’ın temel inanç esaslarına ilk etapta aykırı gibi görünen haberler hemen reddedilmemeli, bu haberlere Arapların konuşma sanatları ile gramer kuralları doğrultusunda sahih te’viller bulunmaya çalışılmalıdır. Araplar arasında en fasih Arapçayı konuşan biri olarak Hz. Peygamber’in zaman zaman, onların söz ve kelimelerinde şâyi’ olan konuşma sanatlarını hadislerinde kullanmış olması -ki kullanmıştır- gayet tabiidir. Aynı şekilde Arapça gramer kaideleri gereği Resûlullah’ın (s.a.s.) hadislerinin metinlerinde hazf, takdîr, takdîm, te’hîr gibi hususların da olabileceği göz önünde bulundurulmalıdır.

Özellikle Allah’ın sıfatları ile ilgili olup zahirleri teşbîh ve tecsîmi akla getiren hadisler söz konusu olduğunda bu hususlar mutlaka hatırlanmalıdır. Bu kurallar uygulandığında anlaşılmaları zor gibi görünen birçok hadisin kolaylıkla anlaşılabilirliğini İbn Fûrek ortaya koymaktadır. Yukarıda geçen “suret hadisi”ne ilave olarak getirdiği misallerden bazıları şöyledir.

⁹⁹ İbn Fûrek, *a.g.e.*, s. 55 vd.

¹⁰⁰ İbn Fûrek, *a.g.e.*, s. 302-303.

¹⁰¹ Bkz. Adem Dölek, *Edebî Açından Hadislerde Teşbih ve Temsiller*, Ekev Yayınevi, Erzurum 2001.

¹⁰² Bu konunun daha iyi anlaşılması için bkz. Selçuk Coşkun, “Anlam Değişmelerinin Sebep Olduğu Anakronik Bakış ve Hadis Yorumlarındaki Yanıltıcılığı”, *EKEV Akademi Dergisi - Sosyal Bilimler*, 2008, cilt: XII, sayı: 35, s. 33-48.

“*Rabbimi ahsen-i surette gördüm.*”¹⁰³ İbn Fûrek’e göre bu hadis iki şekilde te’vîl edilebilir. “Ahsen-i suret” ifadesi ya Resûlullah’a (s.a.s.) ya da Allah’a (c.c.) râcidir. Birinci durumda mana; “Rabbimi gördüğümde ben en güzel surette idim” olurken, ikinci durumda mana; “Rabbimi en güzel sıfatlarıyla (ihsan ve ikramlarıyla) gördüm” olmaktadır ki böyle kullanımlar Arapların konuşmaları arasında yaygındır. Ayrıca hadisi, bu te’villerden birine hamletmek Allah’ın tevhibi ile sıfatlarına daha uygun düşmekte ve “O’nun benzeri yoktur. O işiten ve görendir”¹⁰⁴ ayetine de daha mutabık olmaktadır.¹⁰⁵ Bu rivayetin rüyada gerçekleştiğini anlatan haberleri dikkate aldığımızda ise zaten sorun kalmamaktadır. Zira rüyalarda görülenler ile hakikat birbirinden farklı olabilmektedir.¹⁰⁶ Burada İbn Fûrek önemli bir hususa parmak basmaktadır ki o da şudur: “Bize nakledilen her rivayetin Resûlullah’ın uyanıklık halinde gerçekleşmemiş olabileceği ihtimalini göz önünde bulundurmanız gerekir.” Zira uyanıklık halinde imkânsız gibi görünen birçok olayın rüya âleminde gerçekleşmesi kolaydır. Özellikle anlaşılması zor rivayetler söz konusu olduğunda bu ihtimal de göz önünde bulundurulmalıdır.

Arapların kelimasında bilinen en şayi’ kullanımlardan biri de hazf ve idmâr (الاضمار)’lardır.¹⁰⁷ Ayet ve hadislerde de pekâlâ bu durumlara rastlanır. Mesela “*Adalet üzere olanlar, kıyamet gününde, Rahman’ın sağında nurdan minberler üzerindedirler*”¹⁰⁸ hadisi, “*Rahman’ın arşının sağında...*” şeklinde te’vîl edilmiştir.¹⁰⁹ Aynı zamanda Arap dilinde “sağ taraf” yüksek mevki ve yüce mekân anlamında da çokça kullanılmaktadır. Bu durumda “*Rahman’ın sağında*” demek “*yüce makamlarda*” demek olmaktadır. Allah için sınır ve cihet söz konusu olmadığından hadisi bu şekilde te’vile gitmek gerekir.¹¹⁰ Aynı şekilde “Kur’an’ın, kıyamet günü sahibinin önünden gelmesi”¹¹¹ demek, “sevabının gelmesi” manasındadır. “Her kim üç kızı büyütürse, o kızlar onun için cehenneme perde olurlar”¹¹² demek, “bu amelin sevabı perde olur” anlamındadır.¹¹³ Aynı şekilde “Allah’ın kulunun yüzünün karşısında olması” demek, “Onun sevabının ve kerametinin olması” anlamındadır.¹¹⁴

¹⁰³ Tirmizî, Ebû İsmâ Muhammed b. İsmâ b. Sevre, *el-Câmiu’s-Sahîh/Sünenü’t-Tirmizî*, (I-V), Thk. Ahmed Muhammed Şâkir ve diğerleri, Dâru’İhyâi’t-Turâsi’l-Arabî, Beyrût, 1962/1382, Tefsîr, Kâf Suresi, el-Elbânî rivayeti sahih kabul etmiştir.

¹⁰⁴ 42 Şûrâ, 11.

¹⁰⁵ İbn Fûrek, *a.g.e.*, s. 69-72.

¹⁰⁶ İbn Fûrek, *a.g.e.*, s. 72-73; “Peygamberlerin rüyaları vahiy hükmündedir” denilerek itiraz edilebilir. Oysa bu konuya detaylı bakıldığında bazı rüyalarının tabire açık olduğu görülecektir. Bkz. İbn Hacer, Ebû’l-Fadl Ahmed b. Ali b. Hacer el-‘Askalânî, *Fethu’l-Bârî Şerhu Sahîhi’l-Buhârî*, (I-XIII), Dâru’l-Ma’rifa, Beyrut 1379, XI, 505, XIII, 98, 483.

¹⁰⁷ İbn Fûrek, *a.g.e.*, s.115.

¹⁰⁸ Müslim, İmâre, 5.

¹⁰⁹ İbn Fûrek, *a.g.e.*, s. 115.

¹¹⁰ İbn Fûrek, *a.g.e.*, s. 116.

¹¹¹ Dârimî, Ebû Muhammed Abdullah, *Müsnedü’d-Dârimî el-Ma’rûf bi Süneni’d-Dârimî*, Thk. Huseyn Selîm Esed, Dâru’l-Muğnî, Riyâd 1420, Fedâilü’l-Kur’ân, 1. Rivayet: “Kur’an Kıyamet günü sahibine şefaateçi olarak gelir...” şeklindedir.

¹¹² Tirmizî, Birr, 13.

¹¹³ İbn Fûrek, *a.g.e.*, s. 264.

¹¹⁴ İbn Fûrek, *a.g.e.*, s. 265.

Arapçada bazen cer harfi olan هharfi, kendisi gibi diğer bir cer harfi olan بharfi yerine kullanıldığı gibi bazen de tersi olabilmektedir.¹¹⁵ Misal olarak İbn Abbâs'a göre, هل ينظرون إلا أن يأتيهم الله في ظلل من الغمام والملائكة “Onlar, ille de buluttan gölgeler içinde Allah'ın ve meleklerinin gelmesini mi beklerler?”¹¹⁶ ayetinin manası, بظلل من الغمام “buluttan gölgeyle” şeklindedir. Böyle kullanımlar hadisler için de geçerlidir.¹¹⁷ Nitekim فيأتيهم الله تبارك وتعالى في صورة غير صورته التي يعرفون “Allah onlara tanıdıkları suretinden daha farklı bir suret içinde gelir” hadisinde¹¹⁸ فيأته فيharfinin الباءmanasında “daha farklı bir suretle” olması doğru te'vîle daha yakın düşmektedir.¹¹⁹ Bu durumda “suret”in Allah'a izafesi “mülk ve fiil” ya da daha önce zikredildiği gibi “sıfat” anlamında olur.¹²⁰ Aynı şekilde Tевbe sûresindeki في الأرض ayeti “Yeryüzü içinde dolaşın” manasında değil “Yeryüzünün üzerinde dolaşın”¹²¹ anlamında, Tâhâ sûresindeki في جذوع ولأصلبكم في جذوع النخل “Sizi hurma dallarında asacağım” ayeti de “Sizi hurma dalları üstüne asacağım”¹²² anlamındadır. Yani bu iki ayetteki فيharfi, Mutezile'nin Allah'a mekân isnâd ettiği gibi mekân anlamında değildir.¹²³

Aynı şekilde Arapça dilinde avuç “الكف”, kudret anlamında, el “اليد”, parmaklar “الاصبع”, avuç “الكف”, parmak uçları “الانامل” ifadeleri nimet, minnet ve rahmet anlamlarında yaygın olarak kullanılmaktadır. Dolayısıyla bu ifadeler, hadislerde Allah ve sıfatları için kullanıldığında, bu anlamlara gelebileceği dikkate alınmalıdır.¹²⁴ Zira Allah'ın organlarla, azalarla tavsif edilmesi caiz değildir.¹²⁵ Ayet-i Kerime'de “O'nun benzeri hiçbir şey yoktur”¹²⁶ denilmiştir. “Misal olarak “Her kalp Rahman'ın iki parmağı arasındadır”¹²⁷ hadisinde geçen parmakları, “Allah'ın kudreti” manasına te'vîl ederiz. كفلنا يديه يمين¹²⁸ de maksat Allah'ın cömertliğinin bolluğu, keremi, ihsan ve faziletidir. Zira Araplar bu ifadeyi bu vasıflardaki kişiler için kullanırlar.¹²⁹ Aynı şekilde “el” يد ve “sağ el” يمين nimet ve fazilet,¹³⁰ nasip ve pay anlamlarında da kullanılmaktadır.¹³¹ Arapların bir ifadeyi hangi anlamlarda ve ne sıklıkta kullandıkları müteşâbih haberleri anlamada büyük katkı sağlamaktadır. İbn Fûrek, bu noktaya ısrarla vurgu yapmakta ve bu bağlamdaki kullanımlara şiiirler¹³² başta olmak üzere

¹¹⁵ İbn Fûrek, *a.g.e.*, s. 77, 87.

¹¹⁶ Zümer, 39/210.

¹¹⁷ İbn Fûrek, *a.g.e.*, s. 77, 86-87.

¹¹⁸ Buhârî, Tевhîd, 24; Müslim, İmân, 299.

¹¹⁹ İbn Fûrek, *a.g.e.*, s. 86-87.

¹²⁰ İbn Fûrek, *a.g.e.*, s. 93-94.

¹²¹ 9 Tевbe, 2.

¹²² 20 Tâhâ, 71.

¹²³ İbn Fûrek, *a.g.e.*, s. 334-335.

¹²⁴ İbn Fûrek, *a.g.e.*, s. 79-81, 235-241.

¹²⁵ İbn Fûrek, *a.g.e.*, s. 82.

¹²⁶ 42 Şûrâ, 11.

¹²⁷ İbn Mace, Ebu Abdillah Muhammed b. Yezîd el-Kazvinî, *Sünenu İbn Mâce*, Thk. Muhammed Fuad Abdulbakî, Daru İhyai't-Turasi'l-Arabi, Beyrut, 1975, İmân, 13, el-Elbânî rivayeti “sahih” kabul etmiştir; İbn Fûrek, *a.g.e.*, s. 238.

¹²⁸ Bkz. Müslim, İmâre, 18.

¹²⁹ İbn Fûrek, *a.g.e.*, s. 111.

¹³⁰ Buhârî, Tевhîd, 19, 22; Müslim, Zekât, 36, 37; İbn Fûrek, *a.g.e.*, s. 113, 323, 324, 325.

¹³¹ İbn Fûrek, *a.g.e.*, s. 107.

¹³² İbn Fûrek, *a.g.e.*, s. 107, 112, 113, 115, 127, 130, 266, 273, 275, 317, 327

günlük kullanımdaki konuşmalardan örnekler getirerek te'villerini desteklemektedir.¹³³

Misal olarak Resûlullah'ın hanımlarına söylediği; “أطولكن يدا” sözünü¹³⁴ ilk etapta zahiri anlamda anlayan pak eşleri, ellerini ölçtüklerinde Sevde'nin en uzun ellere sahip olduğunu görmüşlerdir. Fakat Resûlullah (s.a.v.)'den sonra ilk vefat eden Zeynep olunca “Bu nasıl olur?” demeye kalkmışlar, sonra “Aralarında Sevde'nin hayırda eli en uzun kişi olduğunu” hatırlamışlardır.¹³⁵

Yine “Allah Teâla Âdem'i bütün yeryüzünden aldığı bir قبضة kabzadan yarattı”¹³⁶ hadisinde geçen قبضة ifadesine aza, organ anlamını vermek doğru olmayacağından, Arapçada kullanılan “falan şahıs benim elimdedir” sözünde olduğu gibi “kudret” anlamını vermek daha isabetli olacaktır. Nitekim جميعا والأرض “Bütün yeryüzü onun kabzasındadır”¹³⁷ ayetine de “onun kudretinde, onun mülkünde” anlamı verilmiştir. Hadiste قبضة ifadesini hakiki anlamında aldığımızda ise bunu Arapçada “Emir hırsız dövdü” yani “dövmesini emretti” ifadesinde olduğu gibi olur ki bunu bazı melekler için anlamamız gerekir.¹³⁸ Burada emri veren Allah olduğu için قبضة ona nisbet edilmiştir.

Hadislerde Allah'ın kullarına yakınlığının manası da mesafe ve mekân anlamında değil, konum ve ikramları anlamındadır. Araplar arasında “falan şahıs, falan şahsa yakındır” dendiğinde aralarındaki fizikî mesafe değil konumlarının yakınlığı kastedilir. Misal olarak “Her kim bana bir karış yaklaşırsa ben ona bir zirâ yaklaşırım”¹³⁹ hadisinin anlamı “Her kim itaatıyla bana yaklaşırsa ben ona mükâfat ve ikramlarımı katlarım” demek olur. Bu bağlamdaki ayetler için de aynı durum geçerlidir.¹⁴⁰

Bazı müşkil haberleri anlamak için Arapların birbirlerine hitap etme âdetlerini de bilmek gerekir.¹⁴¹ Hadislerde geçen “Allah'ın kıyamet gününde kuluyla yalnız kalıp, arada tercüman olmadan baş başa konuşması”¹⁴² ifadesi, Arapların “kişi ameliyle baş başa kaldı”, “kişi kendisiyle baş başa kaldı” demesi gibi “Allah'ın başka kimselerin duymayacağı bir şekilde kuluyla konuşması” anlamındadır.¹⁴³ Hz. Musa'nın, “Ölüm meleğinin gözünü yumruklayıp kör ettiğine” dair rivayet de¹⁴⁴ meleklerin farklı şekillere girdiğini anlatan hadis ve ayetlerle beraber düşünüldüğünde hakikate değil meleğin görünen hayalî şekline hamledilmelidir.

¹³³ İbn Fûrek, *a.g.e.*, s. 115, 324.

¹³⁴ Buhârî, Zikât, 10; Müslim, Fedâilü's-Sahâbe, 101; en-Nesâî, *el-Müctebâ mine's-Sünen/Sünen en-Nesâî*, I-VIII, thk. Abdülfetâh Ebû Gudde, Halep, 1406/1986, Zekât, 59.

¹³⁵ İbn Fûrek, *a.g.e.*, s. 113-114; Müellif, burada “Sevde” yerine “Zeynep” ismini vermiştir. Bunun bir sehiv olduğu ya da baskı hatası olduğu kanaatindeyiz.

¹³⁶ Ebû Dâvûd, Sünne, 17; Tirmizî, Tefsîr, Bakara, no:2955; Tirmizî, “hasenun sahîhun” derken el-Elbânî “sahih” kabul etmiştir.

¹³⁷ Zümer, 67.

¹³⁸ İbn Fûrek, *a.g.e.*, s. 98-99; 243-245.

¹³⁹ Buhârî, Tevhîd, 15; Müslim, Tevbe, 1.

¹⁴⁰ İbn Fûrek, *a.g.e.*, s. 222-223; Ayetler için bkz. Kâf, 16; Vâki'a, 85; Necim, 9; 'Alak, 19.

¹⁴¹ İbn Fûrek, *a.g.e.*, s. 234.

¹⁴² Buhârî, Zekât, 8; Müslim, Zekât, 67.

¹⁴³ İbn Fûrek, *a.g.e.*, s. 224 vd.

¹⁴⁴ Buhârî, Cenâiz, 67; Müslim, Fedâil, 157.

Bununla beraber Arapların kullarımlarına bakılarak farklı te'viller de verilebilir.¹⁴⁵

“Allah'ın Âdem'e ruhundan üflemesi”¹⁴⁶ demek, mülk ve yaratılış olarak Allah'a ait olan ruhtan ona vermesidir. Âdem'e verdiği ruhu kendine izafe etmiş olması, ona verdiği teşrif ve fazilet amacıyla'dır.¹⁴⁷

Görüldüğü gibi özellikle vahyin indiği dönemdeki Arapların söz sanatlarını ve Arapça gramer kurallarını iyi bilmek birçok hadisin kolaylıkla anlaşılmasına imkân sağlamaktadır. İbn Fûrek'in bu hususta ufuk açıcı örnekler vererek ilim dünyasına ışık tuttuğu görülmektedir.

4.5. Arapça Kelimelerin Anlam Zenginliğinden İstifade Etmek

Arapça zengin bir dildir. Farklı birçok kelime aynı anlama gelebildiği gibi, aynı kelime birden çok anlamda kullanılabilir. Sözlüklere bakıldığında bu durum rahatlıkla anlaşılır.

Hadisleri te'vîl etmeden önce metinlerinde geçen kelime ve ifadelerin Arapçadaki ve özellikle vahyin indiği dönemdeki anlamlarını ve kullarımlarını bilmek birçok müşkil çözecektir. Hadisler içerisinde anlaşılmalı en zor olanlar hiç şüphesiz müşkil ve müteşâbih olanlardır. Bunları anlamak için bu temel kuralı iyi işletmek gerekir. Zira bazı hadislerde geçen kelime ve ifadelerin, ilk etapta akla gelen anlamları dışında farklı anlamlarda kullanılmış olmaları pekâlâ mümkündür. Böyle hadislerle yanlış anlamlar vermemek için, özellikle müteşâbih hadislerde öne çıkan kelimelerin farklı anlamlarına vakıf olmak gerekir.

Misal olarak *لا أحد أغير من الله تعالى* hadisinde¹⁴⁸ geçen *الغيرة* ifadesi İbn Fûrek'e göre “kıskanmak” anlamında değil “men etmek, alıkoymak, haram kılmak” anlamındadır. Nitekim hadisin devamı olan *كومن غيرته حرم الفواحش* kısmından bu mana anlaşılmalıdır. Rivayet şöyle anlaşılmalıdır: “Allah kadar (sevmediği şeylerden) alıkoyan hiçbir kimse yoktur. Onun kötü/çirkin şeyleri yasaklaması onun bu alıkoyma vasfındadır.” Diğer bir ifadeyle “Allah, sevmediği şeylerin işlenmesine herkesten daha çok hoşnutsuz olduğu için kötü/çirkin şeyleri haram kılmıştır.”

Yine Buhârî ve Müslim'de geçen Resûlullah'ın Sa'd b. 'Ubâde (ö. 14/635 [?]) için söylediği *سيدكم إنه لغير وأنا أغير منه والله أغير مني* hadisi¹⁴⁹ de bu anlamdadır. Yani “Sizin bu efendiniz var ya o, haramlardan alıkoyan biridir. Ben ise ondan daha çok (haramlardan) alıkoyan biriyim, Allah ise benden de daha çok (sevmediği fiillerden) alıkoyan biridir.” Başka bir ifadeyle “Sa'd b. 'Ubâde, haram olan şeylerin işlenmesinden hoşlanmaz, Ben ise ondan daha çok haramların işlenmesinden hoşlanmam. Allah ise benden de daha çok sevmediği şeylerin işlenmesinden hoşlanmaz.”¹⁵⁰

¹⁴⁵ İbn Fûrek, *a.g.e.*, s. 314-315.

¹⁴⁶ Buhârî, *Enbiyâ*, 5; Müslim, *İmân*, 322.

¹⁴⁷ İbn Fûrek, *a.g.e.*, s. 228.

¹⁴⁸ Buhârî, *Kitâbü't-Tefâsîr*, *Sûretü'l-En'âm*, no:4358; Müslim, *Tevbe*, 33.

¹⁴⁹ Buhârî, *Tevhîd*, 20; *Nikâh*, 106; Müslim, *Li'ân*, 17.

¹⁵⁰ İbn Fûrek, *a.g.e.*, s. 96.

Arap kelimasında göz,¹⁵¹ gülmek,¹⁵² bakmak¹⁵³ ve sevinmek¹⁵⁴ gibi tabirler - örnekler çoğaltılabilir- birden çok anlamda kullanılmaktadır. Bunların hakikî anlamda Allah için kullanılmaları imkânsız olduğundan, Allah için kullanıldıklarında vafına layık anlamlara hamledilmelidir.¹⁵⁵ Allah'ın kullarına bakması, onlara merhamet edip acıması anlamında, bakmaması ise merhamet etmemesi anlamındadır. Araplar, “Sen bana bak ki Allah da sana baksın” tabirini bu anlamda kullanırlar.¹⁵⁶ “Allah, suretlerinize ve işlerinize bakmaz, fakat kalplerinize bakar” hadisindeki “bakmaktan kasıt” ise “kalplerinize göre sizi değerlendirir ve hesaba çeker” demektir. Bunu için Allah Resûlü, “Ameller niyetlere göredir ve her bir kişiye ancak niyet ettiği vardır” buyurmuştur.¹⁵⁷

İbn Fûrek, “Allah'ın gülmesi/sevinmesi” ifadesinin geçtiği hadisleri de zikrettikten sonra şöyle demektedir: Gülmek ifadesi, tek bir anlama gelen bir ifade değildir. Lügatte birçok anlama gelmekte ve izâfe edildiği ya da vasf olduğu kişiye/şeye göre anlam kazanmaktadır. Misal olarak, “gülmek/sevinmek” ifadesi Arap dilinde gerçek anlamında kullanılmakla beraber, bir arazideki bitkiler ve çiçekler belirlediğinde, “yeryüzü bitkilerle güldü”, hurma dallarındaki çiçekler açınca “hurma dalları güldü”, şimşekler çaktığında “bulutlar güldü” denmektedir. Hatta bazı Arapların geniş ve açık yol için “gülen yol” dedikleri olur. Dolayısıyla gülmek, “gizli durumların açığa çıkması” anlamındaki her husus için kullanılmaktadır. Şahıslar için kullanıldığında gerçek anlam verilirken, Allah için kullanıldığında, hakikat anlamını vermek imkânsızdır. Bu durumda, “fazlını, keremini ve nimetlerini izhar etti” anlamı verilmelidir. “Rabbimin gülmesine ben de güldüm”¹⁵⁸ رَبِّی لَضَحِكْتُ لِضَحِكِ رَبِّی hadisinde, hem hakikî hem mecazî anlamın bir arada kullanıldığı görülmektedir.¹⁵⁹

İbn Fûrek tenzih'e önem vermekte ve hadislere teşbih ve tescîme mahal vermeyecek te'villerle mana vermek gerektiği üzerinde ısrarla durmaktadır. Arap dilindeki kelimelerin zengin manaları sayesinde, aynı hadise birden çok yorumun verilebileceğini örnekler ortaya koymaktadır.¹⁶⁰

4.6. Müteşâbih Ayetlere Müraccat Etmek

Sünnet'in, Kur'an'ı tebyîn ettiği bilinen bir durumdur.¹⁶¹ Lakin bazı hadisler, ancak aynı konudaki ayetlerle beraber değerlendirildiklerinde doğru anlaşılabilir. İbn Fûrek, bu ilkeyi de önemsemekte zikrettiği müşkil her hadisin altında varsa

¹⁵¹ İbn Fûrek, *a.g.e.*, s. 259.

¹⁵² İbn Fûrek, *a.g.e.*, s. 136-142.

¹⁵³ İbn Fûrek, *a.g.e.*, s. 268 vd.

¹⁵⁴ İbn Fûrek, *a.g.e.*, s. 186-190.

¹⁵⁵ İbn Fûrek, *a.g.e.*, s. 262.

¹⁵⁶ İbn Fûrek, *a.g.e.*, s. 269.

¹⁵⁷ İbn Fûrek, *a.g.e.*, s. 270.

¹⁵⁸ İbn Ebî Şeybe, Ebû Bekir Abdullâh b. Muhammed, *Musannef*, Thk. Muhammed Avvâme, I-XXVI, Müessesetü 'Ulûmi'l-Kur'an/Dâru Kurtuba, Beyrut, 2006/1427, X, 284, no: 30014.

¹⁵⁹ İbn Fûrek, *a.g.e.*, s. 136-142.

¹⁶⁰ İbn Fûrek, *a.g.e.*, s. 125-131.

¹⁶¹ Mesela “Allah, kuluna bir nimet verdiğinde eserini onun üzerinde görmek ister” hadisi “Rabbinin nimetine gelince; işte onu anlat.” ayetinin bir vecheyle açıklamasıdır. Bkz. İbn Fûrek, *a.g.e.*, s. 331.

aynı bağlamdaki¹⁶² ayetleri de delil getirmektedir.¹⁶³ Doğru olan metot da hiç şüphesiz hadis ve ayetleri bir bütünlük¹⁶⁴ içinde anlamak ve değerlendirmektir. Zira İslam bir bütündür, Kur'an ve Sünnet de bu bütünü tamamlayan iki temel kaynaktır. Dolayısıyla Kur'an dışarda tutularak hadislerin doğru anlaşılması zor olduğu gibi Sünnet dışlanarak Kur'an'ın doğru anlaşılması da mümkün değildir. İbn Fûrek'te ön plana çıkan bu uygulama takdire şayandır.

Misal olarak hadis-i şerifte Allah Resûlü şöyle demektedir: ينزل الله تبارك وتعالى إلى السماء الدنيا ... "Allah dünya semasına iner ve der ki; İstiğfarda bulunan yok mu ona mağfirette bulunayım. Bir dileği olan yok mu ona vereyim."¹⁶⁵ Bu hadis, Allah'ın dünya semasına inmesi ile ilgilidir. Bu hadisi doğru anlamak için şu ayetlerle birlikte değerlendirmek gerekecektir.

فَأَنىَ اللهُ بُنْيَانَهُمْ مِنَ الْقَوَاعِدِ فَحَرَّ عَلَيْهِمُ السَّفْفُ

Allah, binalarına temellerinden gelmiş, tavanları başlarına çökmüştü.¹⁶⁶

هَلْ يَنْظُرُونَ إِلَّا أَنْ يَأْتِيَهُمُ اللهُ فِي ظُلَلٍ مِنَ الْعَمَامِ وَالْمَلِكَةِ

Onlar, ille buluttan gölgeler içinde Allâh'ın ve meleklerin gelmesini ve işin bitirilmesini mi bekliyorlar?¹⁶⁷

وَجَاءَ رَبُّكَ وَالْمَلَكُ صَفًّا صَفًّا

Rabbin ve saf saf melekler geldiğinde¹⁶⁸...

Ayet ve hadislerde geçen “nüzul”, “ityân” ve “mecî” gibi eylemler cisimlere izafe edildiklerinde aralarında hiçbir fark yoktur. Hepsinin de hakîkî anlamlarında kullanılması makuldür. Fakat bir mekândan diğer bir mekâna intikali akla getiren bu eylemler, Allah'ın sıfatlarıyla bağdaşmadığından, ayet ve hadislerde onun zatına izafe edildiklerinde onun nimetleri ve sıfatlarına yaraşır manaların verilmesi gerekir. Daha önce zikredildiği üzere verilecek manaların, Arap dilinde karşılıkları mutlaka olmalıdır. Mesela hadiste geçen nüzûl(inme) ifadesi Arap dilinde birçok anlamda kullanılmaktadır. Bunlar arasında hadise uygun düşeni “Allah'ın yeryüzü ehline rahmet ve şefkatiyle yönelmesi”¹⁶⁹ anlamıdır. Ayetlerdeki inzâl, ityân ve mecî' ifadelerinin te'villerine burada girilmeyecektir.¹⁷⁰

Gerek sahih Sünnet'te gerek Kitap'ta vârid olan ifadelerin te'vîl metodu aynıdır. O da bu gibi ifadeleri bir arada değerlendirip Allah'ın şanına layık te'villeri vermektir. Zira hadislerde vârid olanlar ile Kitap'ta vârid olanlar aynı anlama gelirler.¹⁷¹ Aynı dinin iki kaynağı olan Kur'an ve Sünnet'in birbiriyle çelişmesi

¹⁶² Naslardaki bağlamın önemi hakkında geniş bilgi bkz. Ahmet Nedim Serinsu, *Kur'an ve Bağlam*, Şule Yay., İstanbul 2014; Nurullah Agitoğlu, *Hadis ve Bağlam*, Kitabı Yay., İstanbul 2015.

¹⁶³ İbn Fûrek, *a.g.e.*, s. 132 vd.

¹⁶⁴ Geniş bilgi için bkz. Selçuk Coşkun, *Hadise Bütüncül Bakış*, İFAV Yay., İstanbul 2011.

¹⁶⁵ Mâlik, Mâlik, Muvattâ, Thk. M. Mustafâ el-A'zamî, (I-VIII), Müessesetu Zâyid b. Sultân, Ebû Dabi, 2004/1425, I, 214, no:498; Buhârî, Teheccüd, 14; Müslim, Salâtü'l-Müsâfirîn, 170.

¹⁶⁶ Nahl, 16/26.

¹⁶⁷ Bakara, 2/210.

¹⁶⁸ Fecr, 89/22.

¹⁶⁹ Bu ve diğer manalar için bkz. İbn Fûrek, *a.g.e.*, 201 vd.

¹⁷⁰ Bkz. İbn Fûrek, *a.g.e.*, 207-211.

¹⁷¹ İbn Fûrek, *a.g.e.*, s. 211.

mümkün değildir. Konunun daha iyi anlaşılması için bir iki örnek daha vermekte fayda vardır.

Hadislerde geçen müşkil ifadelerin doğru te'vîli bazen aynı ifadenin geçtiği ayetlerden anlaşılır. Misal olarak Allah'a izafe edilen "hicâb" ifadelerinin geçtiği tüm hadislerde hicâbın manası halka râcidir. Zira cevher veya cisim olmadığından Allah için hicâba bürünme muhaldir. Bu anlam da ancak ilgili ayete bakmakla anlaşılır. Nitekim ayet bu anlamı teyit etmektedir.¹⁷²

كَلَّا إِنَّهُمْ عَنْ رَبِّهِمْ يَوْمَئِذٍ لَمَحْجُورُونَ

"Hayır hayır! Muhakkak ki onlar o gün Rablarından hicâbta kalacaklar."¹⁷³ Yani onu görmekten mahrum kalacaklar. Hicâb sözlükte "engel" demektir. İnanmayanlar Allah'ı görmekten engellenmişlerdir. Allah için ise hicâb ya da engel söz konusu değildir.¹⁷⁴

Peygamber Efendimiz'in (s.a.s.), Uhud dağı için söylediği, "هذا جبل يحبنا ونحبه" yani "Bu dağ var ya bu dağ, bizi sever, biz de onu severiz" hadisinin¹⁷⁵ İbn Fûrek'e göre anlamı, "Bu dağın ehli, bizi sever, bizde onları severiz" demektir. Bu anlamdaki örnekler Kur'an'da çoktur. Mesela, "واسأل القرية" yani "Köye sor!" ayetinin meali,¹⁷⁶ "Köy ehline sor!" demektir. Böyle kullanımlar Arap kelâmında da vardır.¹⁷⁷ Dolayısıyla Allah'a yakınlık, uzaklık, mekân ve cihet izafe eden hadisler, aynı bağlamdaki ayetler bütünlüğünde te'vîl edilmelidir. Bu te'viller verilirken Arapların konuşmalarındaki kullanımları dikkate almak işi daha da kolaylaştıracaktır.¹⁷⁸

Ebû Hureyre (r.a.)'nin rivayet ettiğine göre Resûlullah (s.a.s.), إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُكُمْ أَنْ تُؤَدُّوا الْأَمَانَاتِ إِلَىٰ أَهْلِهَا وَإِذَا حَكَمْتُمْ بَيْنَ النَّاسِ أَنْ تَحْكُمُوا بِالْعَدْلِ إِنَّ اللَّهَ نِعِمَّا يَعِظُكُمْ بِهِ إِنَّ اللَّهَ كَانَ سَمِيعًا¹⁷⁹ ayetini okudu.

Ebû Hureyre (r.a.), başparmağını kulağına, şahadet parmağını da gözünün üzerine koyarak; "Resûlullah'ın böyle okuduğunu işittim ve okurken parmaklarını da böyle yaptı" dedi. Ebû Hatim, Resûlullah'ın bu hareketiyle insanlara şunu öğretmek istediğini söyler: "Allah, yaratıklar gibi etten kulaklarla işitmez, kirpikleri ve beyazı ve siyahı olan gözlerle görmez. O, herhangi bir şeyde yaratıklarına benzemekten münezzehtir. Bilakis O, organ olmadan dilediği gibi işitir ve görür."¹⁸⁰

İbn Fûrek'e göre hadislerde vârid olan müteşâbih ifadelerin benzerleri mutlaka Kur'an'da da mevcuttur. Ayetlerde vârid olan müteşâbih ifadeleri Allah'ın sıfatlarına yaraşır bir şekilde sahih te'villerle açıklayıp, bu minvaldeki hadisleri ise reddetmek doğru değildir. Bid'at ehli, usullerine ve fâsid görüşlerine aykırı gördükleri haberleri sahih te'villere hamletmek yerine tümünden reddetmektedirler.

¹⁷² İbn Fûrek, *a.g.e.*, s. 213-214

¹⁷³ 83 Mutaffifîn, 15.

¹⁷⁴ İbn Fûrek, *a.g.e.*, s. 214.

¹⁷⁵ Buhârî, Cihâd, 70, 73.

¹⁷⁶ 12 Yûsuf, 82.

¹⁷⁷ İbn Fûrek, *a.g.e.*, s. 152-153.

¹⁷⁸ İbn Fûrek, *a.g.e.*, s. 154-185.

¹⁷⁹ 4 Nisâ, 58.

¹⁸⁰ İbn Hibbân, *Sahîh*, I, 498, no: 265, Şu'ayb el-Arnaût, rivayetin "isnadı sahihtir" demiştir.; İbn Fûrek, *a.g.e.*, s. 248.

Hâlbuki bu davranış Kitap, Sünnet ve ümmetin ittifakına da aykırıdır. İbn Fûrek'e göre Bid'at ehlinin bu tutumu, aslında Sünnet'i tümden reddetmelerinden veya Ehl-i Hadisi hafife alıp rivayet ettikleri hadisleri değersiz görmelerinden kaynaklanmaktadır.¹⁸¹ İsabetli olan müteşâbih hadisleri, tıpkı müteşâbih ayetler gibi değerlendirmektir. Bunlardan doğru te'villeri istinbât etmenin, aynı zamanda ilim ehli için birer imtihan olduğu da düşünülmelidir.¹⁸²

İbn Fûrek'in uyguladığı bu yöntem, aslında hadislerin bir anlamda Kur'an ayetlerine arzıdır. Bu şekildeki arz yöntemi kanaatimizce doğrudur ve gereklidir. Zira sahih hadislerle ayetlerin birbiriyle muhalif olması düşünülemez.¹⁸³ Bu bağlamda İbn Fûrek'in eseri, ayet ve hadislerin birbirleriyle çelişmediğini, aksine aynı doğrultuda anlam ifade ettiklerini ortaya koyması açısından değerlidir.

4.7. Cem' ve Telif Yöntemi Uygulamak

Şüphesiz Sünnet'i doğru anlamının önündeki zorluklardan birisi de zahirleri Kur'an'ın sarfih ayetleriyle çelişiyor gibi görünen hadislerdir. Kur'an ayetlerine muarız gibi görünen sahih hadisleri doğru anlayıp sahih te'viller verebilmek için cem' ve te'lif (bağdaştırma) yoluna gidilmelidir. Daha önce de ifade edildiği gibi aslında sahih hadislerle ayetlerin çelişmesi mümkün değildir. Nitekim ayet-i kerimede şöyle buyurulmuştur:

وَلَوْ تَقَوَّلَ عَلَيْنَا بَعْضَ الْأَقَاوِيلِ لَأَخَذْنَا مِنْهُ بِالْيَمِينِ ثُمَّ لَقَطَعْنَا مِنْهُ الْوَتِينَ

“Eğer (Peygamber) bize isnat ederek bazı sözler uydurmuş olsaydı, mutlaka onu kudretimizle yakalardık. Sonra da onun şah damarını mutlaka keserdik.”¹⁸⁴ Bu ayetten, Hz. Peygamber'in ayetlere muhalif hiçbir sözünün olmadığı ve hepsinin Allah'ın onayından geçtiği anlaşılmaktadır.

İmam Şâfiî'nin ifadesiyle Sünnet, “Ya Kitâb'ı tey'îd eder, ya mücmelini tebyîn ve tafsîl eder, ya da hüküm bulunmayan bir konuda yeni bir hüküm vazeder.”¹⁸⁵ Her üç durumda da Sünnet'in Kitâb ile muhalefetinin söz konusu olmayacağı açıktır. Olsa olsa, ilk bakışta Sünnet'in hangi yönden kitabı açıkladığı anlaşılmasız olabilir. Bu sorun, meselenin üzerine eğilmekle halledilebilir.¹⁸⁶ Dolayısıyla ayetlerle hadisler arasında bazen görülen zahirî çelişkiler doğru tevillerle giderilmelidir. İbn Fûrek'e göre Arapların kelimelerindeki kullanımlar bilindiğinde, ayetlerin zahirleriyle çelişiyor gibi görünen hadislerin doğru te'villeri rahatlıkla bulunabilir. Böylece ayetlerle hadislerin arası cem' edilmiş ve çelişki giderilmiş olur. Ayrıca birbiriyle çelişkili gibi görünen sahih hadisler arasında da bu yöntem uygulanmalıdır.

Bu ilkeye örnek bağlamında İbn Fûrek'in ele aldığı hadislerin başında kaderle direkt veya dolaylı ilgili olan, “Sıla-i rahimin ömrü uzattığı”¹⁸⁷, “Dua ile

¹⁸¹ İbn Fûrek, *a.g.e.*, s. 200.

¹⁸² İbn Fûrek, *a.g.e.*, s. 94.

¹⁸³ Farklı bir misal için bkz. İbn Fûrek, *a.g.e.*, s. 150-152.

¹⁸⁴ 69 Hakka, 44-46.

¹⁸⁵ Şâfiî, Muhammed b. İdrîs, *er-Risâle*, thk. A.M. Şâkir, Kahire, 1940/1358, s. 91-92; Sünnet'in Kur'an karşısındaki görevleri hakkında daha detaylı bilgi için bkz. Ahmet Yücel, *Başlangıçtan Günümüze Hadis Usûlü*, İFAV, İstanbul 2009, s. 88-100.

¹⁸⁶ İsmail Lütfü Çakan, *Hadislerde Görülen İhtilaflar ve Çözüm Yolları*, İFAV, İstanbul 2010, s. 157-158.

¹⁸⁷ Buhârî, *Buyû'*, 13; Edeb, 12; Müslim, *Birr ve Sıla*, 20; Tirmizî, *Birr ve Sıla*, 49.

sadakanın belaları def ettiği”¹⁸⁸ hadisler gelmektedir. O bunların, “ecelin takdim ve te’hîr olmayacağına” dair ayetler¹⁸⁹ ile “daha anne rahminde iken ecelin yazıldığına dair hadislerle¹⁹⁰ zahiren çelişkili göründüklerini söyler ve getirdiği te’villerle aralarını cem’ etmeye çalışır. Bazı âlimlerin dediği gibi, insan ömründeki artıştan maksadın rızkindaki bolluk ve genişlik olduğunu söyler ve farklı görüşler zikreder.¹⁹¹ Dolayısıyla Kaderiyye’nin dediği gibi ecelin öldürme gibi sebeplerle kopukluğa uğradığını söylemenin Kitâb ve Sünnet’e muhalif olacağı gibi tehir olmasını söylemek de doğru değildir.¹⁹²

Sonuç

Haberî sıfatlarla ilgili müteşâbih rivayetlerin lafızlarına bağlı kalıp, onlara İslam itikadına muhalif anlamlar vermek yanlış olduğu gibi onları İslam itikadına muhalif görüp sihat veya sübut açısından tamamen reddetmek de doğru değildir. Ehl-i Bid’at, bu iki yolu takip etmek suretiyle aşırıya kaçmışlardır. Doğru olan ulûhiyet konusundaki bu hadislere, tevhid inancına mutâbık, küfre ve teşbihe düşmeyecek şekilde doğru te’viller vermektir. Bu yöntem, onları inkâr etmekten, ya da lafızlarına hakîki anlamlar verip teşbih veya tecsîm tehlikesine girmekten daha evlâdır.

Müşkil ve müteşâbih hadislere sahîh te’viller vermek için şu ilkeler uygulanabilir: Söz konusu hadisler, muhkem ayetler ile manaları zahir diğer hadislerle beraber değerlendirmeli, Arapça dil sanatları ile kelimelerin anlam zenginliği dikkate alınmalıdır. Kitap ile Sünnet, İslam dinini oluşturan iki temel kaynak olduğundan, birini anlamak için diğerine müracaat etmek gerekir. Verilen yorumların, Kur’an naslarında açıkça ifade edilen Allah’ın sıfatlarına layık ve muvafık yorumlar olması temel ilke edinilmelidir.

İbn Fûrek’in eseri, bu ilkeleri örnekler üzerinde uygulama konusunda son derece başarılı bir çalışma olmasının yanında, zahiren birbirine muhalif gibi görünen hadisler ile ayetler arasını cem’ etme konusunda da rehberlik ettiği söylenebilir. Hadislerle ayetlerin birbiriyle asla çelişmeyeceği onun hareket noktasıdır. Müteşâbih haberlere doğru te’viller verebilmek için âlimlerin aynı bağlamdaki müteşâbih ayetlere getirdikleri yorumları ve aynı konudaki muhkem ve müfesser hadisleri bilmenin yanında, Arapçadaki mecaz, isti’âre, kinaye ve temsil gibi yaygın kullanımları bilmek gerekir. Bununla birlikte verilen te’villerin, kesin anlamlar değil, muhtemel yorumlar olduğu unutulmamalıdır.

İbn Fûrek, bir kısmını tespit ettiğimiz ilkelerini uygulayarak müşkil ve müteşâbih rivayetlere ehl-i sünnet i’tikâdına muvafık te’viller getirmeyi başarmıştır. Onun zaman zaman kendisinden önceki âlimlerin te’villerine katılması, doğru bulmadığı te’villeri de zaman zaman eleştirmesi ilmî kişiliğini ortaya koymasından önemlidir. Bununla birlikte onun, sihat ve subût araştırması yapmadan zayıf hatta mevzû’ bazı rivayetlere eserinde yer vermesi, zaman zaman birden çok

¹⁸⁸ Hâkîm en-Neysâbü’rî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdullah, *el-Müstedrek ale’s-Sahîhayn*, (I-IV), Dâru’l-Ma’rife, Beyrut trz., III, 481, no:6038; Ebû Dâvûd, *el-Merâsîl*, s. 127, no:105; bkz. İbn Fûrek, *a.g.e.*, 312-313.

¹⁸⁹ A’râf, 34; Münâfikûn, 11; Yunus, 49; Zuhruf, 32;

¹⁹⁰ Buhârî, Kader, 1; Müslim, Kader, 1; Tirmizî, Kader, 4; Ahmed, *Müsned*, VII, 40.

¹⁹¹ İbn Fûrek, *a.g.e.*, s. 304 vd.

¹⁹² Nûh, 4; bkz. İbn Fûrek, *a.g.e.*, s. 308-311.

te'viller zikredip bunlar arasında tercihte bulunmaması gibi eleştirilebilir tarafları da vardır.

Neticede, anlaşılması zor müşkil hadisleri anlamada ve müteşâbih ayetler ile hadisler arasındaki mutabakatı göstermede eserin ufuk açıcı olduğu, rivayetlere getirdiği farklı te'villerle Sünnet'i doğru anlama alanında yapılacak yeni çalışmalar için vazgeçilmez bir kaynak olma özelliğini koruduğu açıkça görülmektedir.

Kaynakça

AGİTOĞLU, Nurullah, “Bir Hadîsçi Olarak Suyûtî'nin Bazı Haberî Sıfatlara Yaklaşımı -et-Tevşih Adlı Eseri Bağlamında”, *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2014, cilt: XIX, sayı: 2, s. 103-123.

_____, *Hadis ve Bağlam*, Kitabi Yay., İstanbul 2015.

AHMED b. HANBEL, *Müsned*, thk. Şu'ayb el-Arnâvût ve diğerleri, Müessesetu'r-Risâle, (I-XXXXX), Beyrut 1999/1420.

AYDIN, Ömer, “Haberî Sıfatları Anlama Yolları”, *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1999, sayı: 1, ss. 133-158.

AYDINLI, Abdullah, *Hadis İstılahları Sözlüğü*, İFAV, İstanbul 2011.

‘AYNÎ, Bedruddîn, *Meğâni'l-Ahyâr, Dâru'l-Kutûbi'l-İlmiyye*, Beyrut 2006.

BAŞOĞLU, Tuncay, “Muhkem”, *DİA*, İstanbul 2006, XXXI, 42 vd.

BERKİ, Ali Himmet, *Mecelle (Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye)*, Banka ve Ticaret Hukuku Araştırma Enstitüsü, Güzel İstanbul Matbaası, Ankara 1959.

BUHÂRÎ, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil b. İbrâhîm, *el-Câmi'u's-Sahîh*, nşr., Mustafa Deybu'l-Buğa, Dâru İbn Kesîr, Beyrut 1993.

_____, *el-Edebü'l-Müfred*, thk. Muhammed Fuad Abdulbaki, Dâru'l-Beşâir, Beyrut 1989/1409.

BODUR, Osman, “Müteşâbih Hadîslerin Yorumu Bağlamında İbnü'l-Müneyyir'in (ö. 683/1284) *Tefsîru müşkilâti ehâdis bi şekli zâhirihâ* Adlı Eseri”, *Usûl: İslam Araştırmaları*, 2012, sayı: 17.

CAN, Ali, “İbn Fûrek'in Tefsir Metodu”, Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sayı: 40, Erzurum 2013.

COŞKUN, Selçuk, “Anlam Değişmelerinin Sebep Olduğu Anakronik Bakış ve Hadis Yorumlarındaki Yanıltıcılığı”, *EKEV Akademi Dergisi - Sosyal Bilimler*, 2008, cilt: XII, sayı: 35, ss. 33-48.

COŞKUN, Selçuk, *Hadise Bütüncül Bakış*, İFAV Yay., İstanbul 2011.

ÇAKAN, İsmail Lütfü, *Hadislerde Görülen İhtilaflar ve Çözüm Yolları*, İFAV, İstanbul 2010.

DÂRİMÎ, Ebû Muhammed Abdullah, *Müsnedü'd-Dârimî el-Ma'rûf bi Süneni'd-Dârimî*, thk. Huseyn Selîm Esed, Dâru'l-Muğnî, Riyâd 1428/2008.

DOĞANAY, Süleyman, *Hadis Rivayetinde Ravi Tasarrufları ve Doğurduğu Problemler*, İSAM Yayınları, İstanbul 2009.

ERUL, Bünyamin, “Tasarrufatu’r-Ruvat fi Mutûni’l-Merviyat”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Ankara 2001, c. XLII, ss. 173-212.

HÂKÎM en-Nîsâbüri, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdullah, *el-Müstedrek ale’s-Sahîhayn*, (I-IV), Dâru’l-Ma’rif, Beyrut ty.

İBN BATTÂL, Ebû’l-Halef Alî b. Hasan, *Şerhu Sahîhi’l-Buhârî*, I-X, Mektebetü’r-Rüşd, Riyâd 1423/2003.

İBN EBÎ ŞEYBE, Ebû Bekir Abdullâh b. Muhammed, *Musannef*, thk. Muhammed Avvâme, (I-XXVI), Müessesetü ‘Ulûmi’l-Kur’an/Dâru Kurtuba, Beyrut 2006/1427.

İBN FÛREK, *Müşkilü’l-Hadîs*, thk. Mûsâ Muhammed Alî, ‘Âlemü’l-Kütüb, Beyrut 1985/1405.

İBN HACER, Ebû’l-Fadl Ahmed b. Ali b. Hacer el-‘Askalânî, *Fethu’l-Bârî Şerhu Sahîhi’l-Buhârî*, (I-XIII), Dâru’l-Ma’rif, Beyrut 1379.

_____, *Tehzîbü’t-Tehzîb*, I-IV, Thk. İbrâhîm Zeybak-Adil Mürşid. Müessesetü’r-Risâle, Beyrut, ty.

İBN HALLİKÂN, Şemsuddîn Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekir, *Vefeyâtü’l-A’yân*, thk. İhsân Abbâs, Beyrut 1994.

İBN HİBBÂN, Muhammed b. Hibbân b. Ahmed Ebu Hâtim et-Temîmî el-Bustî, *Sahîhu İbn Hibbân bi Tertîbi İbn Belbân*, (I-XVIII), Thk. Şuayb el-Arneût, Müessesetü’r-Risâle, Beyrut 1993/1414.

İBN KESİR, Ebû’l-Fidâ İmâmdüddin İsmâil b. Ömer, *el-Bidâye ve’n-Nihâye*, Mektebetü’l-Meârif, Beyrut 1981.

İBN MÂCE, Ebu Abdillâh Muhammed b. Yezîd el-Kazvinî, *Sünenu İbn Mâce*, thk. Muhammed Fuad Abdulbakî, Daru İhyai’t-Turasi’l-Arabi, Beyrut 1975.

İBNÜ’L-CEVZÎ, Abdurrahman b. Ali, *el-İlelü’l-Mütenâhiye*, (I-II), Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, Beyrut 1403.

_____, *Def’u Şübehi’t-Teşbih*, Dâru’l-İmâm en-Nevevî, Ürdün 1413/1992.

_____, *ed-Du’afâ ve’l-Metrukîn*, Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, Beyrut 1406.

İBNÜL-‘İMÂD, Şihâbüddîn, *Şezerâtü’z-Zeheb fî Ahbâr Men Zeheb*, I-X, thk. Muhammed el-Arnaûd, Dâru İbn Kesîr, Beyrut 1406/1986.

İBN KESİR, Ebû’l-Fidâ İsmâ’il b. Kesîr, *el-Bâ’isü’l-Hasîs*, Müessesetü’l-Kütübi’s-Sekâfiyye, Beyrut 1408.

İSTEMİ, Fuat, “Rivayetlere Kaynaklık Eden Olayların Meydana Geldiği Zaman ve Mekânın Muhaddisler Açısından önemi”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt: 10 Sayı: 48, Şubat 2017, ss. 740-748

KARAGÖZ, İsmail ve diğerleri, *Dini Kavramlar Sözlüğü*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 2010.

KÂSİM b. KUTLÛBUĞÂ es-Sudûnî, Ebû’l-Fidâ Zeynuddîn, *Tâcü’t-Terâcim*, Dâru’l-Kalem, Beyrut 1413/1992.

KIRBAŞOĞLU, Hayri, *Eskimez Yeni*, Otto yayınları, Ankara 2017.

- KUTLU, Sönmez, “Kerrâmiyye”, *DİA*, Ankara 2003, XXV, 294
- MÂLİK, Mâlik b. Enes, *Muvattâ*, thk. M. Mustafâ el-A‘zamî, (I-VIII), Müessesetu Zâyd b. Sultân, Ebû Dabi 2004/1425.
- MÜSLİM b. el-HACCÂC b. Müslim el-Kuşeyrî, *Sahîhu Müslim*, nşr. Muhammed Fuad Abdalbaki, Dâru İhyâi‘t-Turâsi‘l-Arabî, Beyrut ty.
- NESÂÎ, *el-Müctebâ mine’s-Sünen/Sünen en-Nesâî*, I-VIII, thk. Abdülfettâh Ebû Gudde, Halep 1406/1986.
- en-NESEFÎ, Ebû‘l-Mu‘în, *Tebziratü‘l-Edille*, DİB Yayınları, Ankara 1993.
- ÖZGÜDENLİ, Osman Gazi, “Nîşâbur”, *DİA*, İstanbul 2007, XXXIII, 149.
- SÂBİTÎ, Ebû Abdirrahman ‘İsâmuddîn, *Câmi‘u‘l-Ehâdîsi‘l-Kudsiyye-Kısmu‘d-Da‘îf ve‘l-Mevdû‘*, Dâru‘r-Reyyân, Kâhire ty.
- SERİNSU, Ahmet Nedim, *Kur‘an ve Bağlam*, Şule Yayınları, İstanbul 2014.
- SİNANOĞLU, Mustafa, “Muattıla”, *DİA*, İstanbul 2005, XXX, 330 vd.
- SÜPHÎ es-SÂLİH, *Hadis İlimleri ve Hadis İstılahları*, Çev. M. Yaşar Kandemir, İFAV, İstanbul 2017.
- SÜYÛTÎ, Celâluddîn, *Câmi‘ü‘l-Ahâdîs*, I-XXI, Dâru‘l-Fikr, Beyrut 1414/1994.
- _____, *Câmi‘ü‘s-Sağîr*, Dâru‘l-Kütübi‘l-İlmiyye, Beyrut 2004/1425.
- ŞAFİÎ, Muhammed b. İdrîs, *er-Risâle*, thk. A.M. Şâkir, Kahire 1940/1358.
- et-TAYYİB b. ABDULLAH, Ebû Muhammed, *Kilâdetü‘n-Nahr*, Dâru‘l-Minhâc, Cidde ty.
- TEKİNEŞ, Ayhan, *Hadisleri Anlama Problemi*, Işık Yayınları, İstanbul 2002.
- _____, “Muhtelifü‘l-Hadîs”, *DİA*, İstanbul 2006, XXXI, 74 vd.
- _____, “Müşkilü‘l-Hadîs”, *DİA*, İstanbul 2006, XXXII, 163 vd.
- TİRMİZÎ, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre, *el-Câmiu‘s-Sahîh/Sünenü‘t-Tirmizî*, (I-V), thk. Ahmed Muhammed Şâkir ve diğerleri, Dâru‘İhyâi‘t-Turâsi‘l-Arabî, Beyrût,1962/1382.
- UZUNDAĞ, Mehmet Sait, “XIX. Asır Hindistan Hadis Alimi Sıddîk Hasan Han‘ın (ö.1307/1890) Allah‘ın Haberî Sıfatları ile İlgili Görüşleri”, *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2014, cilt: XIX, sayı: 1, ss. 125-145.
- ÜZÜM, İlyas, “Mücessime”, *DİA*, İstanbul 2006, XXXI, 449 vd.
- YILDIRIM, Enbiya, *Hadis Problemleri*, Rağbet Yayınları, İstanbul 2001.
- YAVUZ, Yusuf Şevki, “İbn Fûrek”, *DİA*, İstanbul 1999, XIX, 495.
- _____, “İbn Fûrek”, *DİA*, İstanbul 1999, XIX, 495-498.
- _____, “Müşebbihe”, *DİA*, İstanbul 2006, XXXII, 156 vd.
- _____, “Müteşâbih”, *DİA*, İstanbul 2006, XXXII, 204 vd.
- _____, “Te‘vîl”, *DİA*, İstanbul 2012, XLI, 27.
- _____, “Haber”, *DİA*, İstanbul 1996, XIV, 346-349.

YURDAGÜR, Metin, “Haberî Sıfatları Anlamada Metod”, *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1983, sayı: 1, s. 249-264.

YÜCEL, Ahmet, *Başlangıçtan Günümüze Hadis Usûlü*, İFAV, İstanbul 2009.

_____, *Hadis Tarihi*, İFAV Yayınları, İstanbul 2012.

ZAMEHŞERÎ Muhammed b. Ömer, *el-Fâik fi Ğarîbi'l-Hadîs*, (I-IV), Dâru'l-Ma'rife, Lübnân ty.

ZEHEBÎ, Şemsuddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân, *Siyerü A'lâmi'n-Nübelâ*, Müessesetü'r-Risâle, XVII, 216-217;

_____, *Târîhü'l-İslâm*, Dâru'l-Ğarb, 2003, IX, 109-110.

ZEYDÂN, Abdülkerîm, *el-Vecîz*, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1432/2011.

ZİRİKLÎ, Hayruddîn, *el-A'lâm*, (I-VIII), Dâru'l-İlmi li'l-Melâyîn, Beyrut 2002.